

Аннотация
к диссертационной работе докторанта Академии государственного
управления при Президенте Республики Казахстан Байзакова Данияра
Богенбаевича по специальности 6D050600 - «Экономика» на тему:
«Теневая экономика и ее влияние на поступление доходов в
государственный бюджет»

Актуальность темы исследования. Влияние теневых процессов, латентно происходящих в экономике, на доходную часть государственного бюджета настолько велико, что может представлять экономическую угрозу для страны.

Особую остроту в настоящее время приобрела проблема оценки ущерба, наносимого теневой экономической деятельностью государственным доходам, что определяется совокупностью объективных и субъективных факторов. Во-первых, теневые процессы затрагивают все стадии производства и перераспределения ресурсов, нарушая целостность хозяйства страны и приводя к недополучению республиканским и местными бюджетами налоговых поступлений. Во-вторых, ведение деятельности в теневом секторе экономики характеризуется частичным или полным сокрытием доходов, что приводит к искажению налоговой, финансовой, статистической и других видов отчетности. В итоге обобщенные результаты по отдельному предприятию или группе являются недостоверными. В-третьих, в теневом секторе экономики сконцентрированы большие ресурсы, которые могут стать фактором экономического роста.

В Послании Президента страны народу Казахстана на 2018 год Н. Назарбаев меняет вектор отношения к теневой экономике, представляя её не как сферу, требующую ликвидации и наказания, а как потенциальный ресурс экономики страны: «Требуются решительные действия по улучшению бизнес-климата, особенно на региональном уровне. Правительство должно подготовить новый пакет системных мер по поддержке бизнеса, вывода его из тени» [1].

Налоги являются основным источником государственных доходов. За счет них финансируются основные потребности общества: поддержание социальных гарантий населению, развитие экономики, благоустройство, обеспечение обороноспособности и т.п., то есть налоги обеспечивают жизнедеятельность общества и существование народа в рамках государственности вообще. Ущерб, наносимый бюджетно-налоговой системе от теневой экономики, создает серьезную угрозу устойчивому развитию и жизнедеятельности государства.

Определение размеров занижения налоговой базы, сокрытия выручки, неправомерного возмещения налогов из бюджета, несомненно, представляет интерес для правительства, правоохранительных и контролирующих органов. Сложность оценки обусловлена необходимостью систематизации понятийного аппарата и разработки методов оценки ущерба на основе изучения основных индикаторов, оказывающих влияние на динамику теневой деятельности.

Теневая экономика развивается вне государственного учета и контроля, поэтому приводит к недоимкам по налоговым платежам в бюджеты всех уровней. Этот феномен характерен для абсолютно каждой экономической системы. Однако, если в развитых странах на ее долю приходится до 7-8% национального ВВП, то в Казахстане эта величина составляет 20,5 % ВВП по данным Всемирного Банка [2]. По другим оценкам эти цифры в реальности в 2,5 раза больше (АССА) [3]. Таких «разнорезультатных» оценок достаточно много, как на международном уровне, так и экспертных внутри страны. Существенное различие в цифрах свидетельствует о том, что экономисты еще не выработали единого подхода к оценке масштабов теневой экономики. Некорректный учет делает невозможным построение системы макроэкономических показателей, что приводит к ошибкам при выборе стратегии проведения макроэкономической политики.

До сих пор нет единого комплексного подхода к предотвращению теневых процессов в экономике. Все мероприятия по их выявлению ведутся неактуальными методами. Сокращение объема теневого оборота — приоритетная задача для повышения собираемости налогов в бюджет, но ее нельзя достигать любыми средствами. Усиление администрирования деятельности хозяйствующих субъектов, расширение полномочий налоговых органов может привести к сокращению экономического роста. К средствам выявления теневых процессов нужно подходить избирательно, чтобы эффект от их внедрения был результативным и не нарушал интересы законопослушных налогоплательщиков[4].

Состояние изученности проблемы. Вопросы выявления и предотвращения теневой экономики рассматривались в фундаментальных трудах таких ученых дальнего зарубежья, как: А. Clay, К. Hart, Н. De Soto, S. Richardson, В. Baumohl, N. Raford, M. Pisani, P. Utting, F. Schneider, R. Cooter, D. Dallago и других. Изучение материалов и публикаций по данному вопросу позволяет сделать вывод, что имеющиеся теории направлены на выявление и описание феномена теневой экономики.

Вопросы создания методологического аппарата для оценки теневого сектора экономики подробно раскрываются в работах J. Black и F. Schneider.

Отечественная наука в силу субъективных и объективных причин базируется на зарубежных теориях. Существует немногочисленная база публикаций и статей по выявлению и предотвращению теневой экономики. Это работы Л. Лаумулин, Р. Б. Габдуллин, А. А. Нурумов, Б. Т. Аймурзина и другие.

В казахстанской науке по проблеме теневой экономике в ракурсе влияния на доходную часть бюджета Республики Казахстан исследований нет. Незначительное количество диссертаций посвящено общему понятию теневой экономики и ее негативных последствий. По данному направлению работали: С. И. Богачев, З. П. Загоскина, Н. А. Байжанов, М. К. Абдразакова и другие. С. И. Богачев проанализировал взаимосвязь между экономическими преступлениями и ненаблюдаемым сектором экономики, выявил причины перевода ресурсов в теневой оборот и дал общие рекомендации по его

предотвращению. З. П. Загоскина дала определение феномену теневой экономики и проанализировала влияние теневых процессов на все сферы народного хозяйства. Н. А. Байжанов оценил эффективность имеющихся мероприятий по предотвращению теневой экономики и предложил обобщенные рекомендации по борьбе с теневыми процессами на уровне региона и страны в целом. М. К. Абдразакова проанализировала влияние теневого сектора на рынок труда и уровень благосостояния работников, занятых в теневом секторе экономики.

Между тем данные исследования не раскрывают тему теневой экономики через ее влияние на бюджет с конкретным экономико-математическим аппаратом.

Ценными в теоретико-методологическом плане представляются работы российских экономистов в сфере выявления и предотвращения теневых процессов в экономике: Е. С. Бирюкова, А. П. Кириенко, М. А. Федорова, Ю. Г. Копылова, Е. А. Кондратьева и других.

Наиболее близкой к теме исследования является работа к. э. н. П. П. Журило. Автор рассматривает проблемы теневой экономики через призму угрозы экономической безопасности. При создании механизма мониторинга теневых процессов в обществе автор игнорирует ущерб от теневых процессов по конкретным налогам, хотя именно она обеспечивает точность и достоверность результатов исследования. В данной работе даны рекомендации только по мониторингу неформальной деятельности. Автор не прибегает к разработке методологического аппарата оценки масштабов теневого сектора, что не позволяет получить достоверные данные по ущербу доходной части бюджета.

Таким образом, несмотря на наличие научных трудов по изучению теневых процессов, в экономической науке образовался пробел по вопросам оценки влияния данного предмета исследования на доходы бюджета страны. Это образует противоречие с актуальной необходимостью разработать комплексный аппарат, позволяющий оценивать ущерб от теневых процессов, наносимых государственному бюджету. Применительно к Казахстану данная актуальность обусловлена так же текущими реформами в бюджетной сфере (образование Комитета государственных доходов, разработка Кодекса о государственных доходах Республики Казахстан и др.) Отечественные исследования не учитывают текущей ситуации за давностью их проведения, поэтому возможность применения их результатов на практике ограничена. Настоящее исследование восполнит имеющиеся пробелы.

Целью диссертационной работы является комплексное исследование феномена теневой экономики для разработки методологии ее идентификации, оценки влияния на доходную часть бюджета страны и сокращения масштабов с учетом факторов влияния.

Для достижения поставленной цели определены следующие **задачи** исследования:

1. Раскрыть теоретико-методологические основы исследования теневой экономики;

2. Определить механизм воздействия теневой экономики на государственный бюджет и связанные с ним процессы в экономике страны;
3. Выявить современные проблемы Казахстана, связанные с теневым сектором экономики;
4. Провести анализ ущерба государственного бюджета Республики Казахстан от теневой экономической деятельности;
5. Предложить экономико-математическую модель идентификации теневой экономической деятельности;
6. Проанализировать факторы и сценарии снижения бюджетного ущерба от теневой экономической деятельности с разработкой рекомендаций;

В качестве **объекта исследования** определены теневая экономика и доходная часть государственного бюджета.

Предметом исследования – влияние теневой экономики на государственный бюджет Республики Казахстан и связанные с ним процессы в экономике страны.

Теоретико-методологическая основа исследования основана на обобщенных достижениях неоклассической, институциональной и неoinституциональной теории, а также на научных трудах отечественных и зарубежных ученых в области теневой экономики. В работе использовались абстрактно-логический, аналитический, монографический, экономико-статистический, социологический, экспертный методы, а также метод экономико-математического моделирования.

Также привлечены в качестве **информационной базы** данные Комитета государственных доходов РК, Комитета финансового контроля, КСМНЭ РК Агентства РК по борьбе с экономической и коррупционной преступностью, МВД РК, опросов представителей малого и среднего бизнеса и др.

Для сопоставительного анализа в исследовании использованы данные World Bank, World Drug Report, European Drug Report, Italian National Institute of Statistics, Transparency International, International Finance Corporation, United Nations Statistics Division.

Научная новизна диссертационной работы заключается в том, что впервые теневая экономика комплексно исследована с позиций нанесения конкретного ущерба доходам государственного бюджета.

Общая оценка ущерба бюджету представлена в контексте ущерба от группы основных налогов, занимающих в структуре доходной части более 90%. Решение проблемы оценки теневых процессов в экономике увязано с выбором правильной стратегии ведения макроэкономической политики.

В сочетании с анализом современных проблем экономики Казахстана, связанных с теневой экономической деятельностью, автором дана оценка эффективности применяемых в Казахстане методов противодействия скрытым экономическим процессам.

В работе предложена новая экономико-математическая модель идентификации теневой экономической деятельности и оценки ущерба, наносимого бюджетной сфере, включающая элементы зарубежного опыта, но не имеющая аналогов в мире. Эта модель раскрывает новый научный взгляд на

возможности предотвращения теневых процессов в экономике и роста доходной части бюджета.

Основные положения (результаты), выносимые на защиту:

1. Теневая экономика представляет собой такой сектор экономической деятельности, процессы и результаты которой умышленно искажаются (в том числе скрываются) для цели получения сверхприбыли. Для статистического учета, экономического анализа и государственного управления из понятия теневая экономика целесообразно исключить домашнюю (неформальную) экономику.

2. Сокращение поступлений в бюджет является причиной недофинансирования государственных институтов регулирования экономики, снижает уровень благосостояния граждан, что влечет в свою очередь новый рост теневой экономики. Данный феномен следует определить как «теневая экономическая спираль», разрушающая экономику страны в долгосрочном периоде.

3. Методики, используемые в Казахстане для оценки размеров скрытых экономических процессов, не отражают реальный уровень теневой экономики, в части противоречат друг другу, не отвечают принципам единства и системности и, в результате, не обеспечивают диагностику текущих и прогнозных состояний недополучения государственным бюджетом части налоговых платежей.

4. Для решения этих проблем необходимо использовать экономико-математическую модель по идентификации теневых процессов, затрагивающих бюджетную сферу, на основе экономических, институциональных и региональных факторов. С ее помощью можно оценить масштабы теневого сектора экономики и способы перевода ресурсов хозяйствующими субъектами в теневой оборот, разделяя риски от скрытой и фиктивной деятельности, так как параметры этих видов деятельности значительно разнятся. Предложенная в работе экономико-математическая модель построена на основе стратегии ведения хозяйственной деятельности в зависимости от: рентабельности при уклонении от налогообложения, величины риска наложения штрафных санкций, размера затрат на оплату потенциальных налогов.

5. На основе метода группового учета аргументов установлены основные факторы, под влиянием которых предприятия переводят ресурсы в теневой сектор: повышение налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты; сокращение доли налоговых поступлений, которую государство направляет на общественные нужды; уменьшение прибыли, остающейся в распоряжении предприятия; нестабильность отечественного законодательства, регулирующего хозяйственную деятельность предприятий. Авторский сценарий сокращения бюджетного ущерба предполагает формирование «антифакторных» условий для хозяйствующих субъектов, при которых им экономически нецелесообразно переводить ресурсы в теневой сектор.

Достоверность и обоснованность итогов настоящего исследования обусловлена всесторонним анализом феномена теневой экономики, разработки методологического аппарата оценки ущерба, наносимого теневым сектором

бюджету Казахстана, использованием комплекса современных теоретических методов, адекватных объекту, предмету, целям и задачам диссертации, репрезентативностью источниковой базы исследования, публикацией выводов.

Практическая значимость результатов полученных в ходе исследования определена возможностью применения их для разработки на государственном уровне концепции противодействия теневой экономике, для проектирования норм Кодекса о государственных доходах Республики Казахстан, для совершенствования норм отечественного налогового законодательства.

Разработанная экономико-математическая модель оценки ущерба бюджету от теневой экономической деятельности может быть использована для определения выявления текущего и прогнозного состояния реального экономического развития страны. Также она может быть применена для оценки эффективности мер предотвращения теневого сектора экономики.

Методика идентификации теневых процессов может быть использована государственными органами для предотвращения перевода ресурсов хозяйствующих субъектов в теневой оборот и, соответственно, устранения недоимок по налогам.

Выявленные способы перевода финансовых потоков в теневой оборот представляют практическую ценность для государственных органов, противодействующих теневой активности на территории Казахстана (МВД РК, Агентства РК по борьбе с экономической и коррупционной преступностью, Комитета финансового контроля РК и др.) для увеличения эффективности контрольной работы.

Основные принципы системы сокращения негативного влияния теневой экономики на доходную часть бюджета могут быть использованы контролирующими органами для обоснования и внедрения мер по предотвращению сокрытия части доходов предприятиями, вывода ресурсов в теневой сектор или незаконному использованию налоговых льгот налогоплательщиками.

Апробация и представление результатов. Отдельные положения и результаты диссертации доложены и прошли обсуждение на следующих международных научно-практических конференциях:

- Международная научно-практическая конференция «Proceedings of the 17-th International Scientific Conference Finance and Risk 2015», город Братислава;

- X Международная научная конференция «Эффективные исследования современности», город Москва;

- XXXIII Международная научно-практическая конференция «Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития», город Новосибирск;

- XXXIII Международной научно-практической конференции «Рынок и эффективность производства-14», город Кокшетау;

Публикации. Основные положения диссертационного исследования были опубликованы:

- в 3 статьях в научных журналах с ненулевым импакт-фактором, входящим в базу данных компании Scopus;

- в 3 статьях в научных изданиях, рекомендуемых ККСОН МОН РК;
- в 4 статьях в сборниках вышеуказанных международных конференций.

Структура диссертации: диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и четырех приложений. Основной текст содержит 176 страниц, 9 таблиц и 51 рисунка. Библиографический список состоит из 246 источников.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В рамках **первой главы «Теоретико-методологические основы исследования теневой экономики»** изучены различные подходы при определении экономического содержания теневой экономики, научных подходов в определении воздействия теневой экономики на государственный бюджет и связанные с ним процессы в экономике, методы оценки размеров теневой экономики.

В рамках настоящего исследования в главе акцентированно внимание на ключевых подходах к определению понятия «теневой экономики».

Исследование 120-ти определений теневой экономики проведено на основе обзорно-монографического, исторического, логического, аналитического, сравнительного методов научного познания.

В действительности методологическая противоречивость вытекает из терминологических различий в определении понятия, в выборе деятельности, которую следует включать в теневую экономику.

Экономическая теория до сих пор не выработала универсального определения теневой экономики, причем причина лежит именно в понятийном разногласии авторов и особом подходе к ней в разных странах. Этот факт отражает существенную теоретико-методологическую проблему в силу того, что термин «теневая экономика» в современный период достаточно широко распространен, в том числе является объектом государственного управления.

По результатам проведенного теоретико-методологического анализа в данной главе предлагается для статистического учета, экономического анализа и государственного управления из понятия теневая экономика исключить домашнюю (неформальную) экономику. Это обусловлено ее стабилизирующим влиянием на социально-экономические процессы в обществе, сохранением традиционности значимой части казахстанского общества, а так же сложностью формализации и контроля.

В ходе исследования теневой экономической деятельности, определяющее значение для понимания его сущности отведено установлению ее структуры и паттернов, то есть тех шаблонов экономического поведения, которые систематически повторяются, инвариантных к определенному содержанию и точно показывающих макроструктуру такой деятельности. Определение данной структуры дает возможность создавать модели теневой экономической активности по видам, изменяя и более подробно отражая важные элементы, что является полезным для повышения экономической безопасности систем любого уровня.

В целом говоря о дестабилизирующей функции теневой экономики, в данной части исследования акцентировано внимание ее влияния на доходы бюджета, разделяя их на прямые и косвенные. Кроме прямого недопоступления доходов в государственный бюджет теневая экономическая деятельность оказывает деструктивный эффект на организацию производственного процесса в легальном секторе. Если в обществе неофициальное трудоустройство не рассматривается как «отклоняющееся поведение», то теневой сектор открыто конкурирует с официальным рынком труда по предоставлению рабочих мест, существенно сокращая потенциал легального трудового рынка в финансировании государственного бюджета. Установлено, что опасное воздействие оказывается теневой экономикой на режим конкуренции, качество производства, разделение труда, на существующие условия воспроизводства рабочей силы, общую структуру потребления, производства. Деформация в сфере налоговых отношений сказывается на распределении налогового бремени, в результате чего сокращаются бюджетные расходы, а структура всей налоговой сферы деформируется.

В первой главе изучено множество существующих методов, различие которых подтверждает в свою очередь отсутствие единого подхода по вопросу наиболее достоверных и объективных методов. Более того, в силу специфики разных стран, внутригосударственных особенностей регионов, отраслей, предприятий и т.п., недостатка статистических данных возникает потребность в каждом случае выбирать соответствующий метод, модифицировать существующий или комбинировать несколько.

Во второй главе «Теневая экономика и ее последствия в Казахстане на современном этапе» автором проанализированы современные проблемы экономики Казахстана, связанные с теневым сектором, а также ущерб доходной части бюджета от теневой экономической деятельности. Проведена комплексная оценка эффективности применяемых в Казахстане методов противодействия скрытым экономическим процессам.

Для более четкого представления проблем связанных с теневым сектором автором проведен анализ и ее динамика за последние годы. Более ясную картину теневой экономической деятельности представляет отраслевой срез, показывающий, какой именно сектор экономики наиболее привлекателен для «теневиков». Установлено что теневая активность в отраслях казахстанской экономики проявляется неравномерно. Лидерами среди «теневых» секторов экономики являются: сельское хозяйство, торговля, строительство и транспортная сфера. Минимальные значения теневой деятельности приходятся на добычу полезных ископаемых (7%), производство и распределение нефти, газа и воды (до 21%). Это связано с тем, что данные отрасли полностью контролируются государством.

Снижение уровня доходов населения и резкая их дифференциация привели к росту теневой деятельности населения. Особенно это отчетливо наблюдается в сельском хозяйстве и сфере транспорта, так как налоговое администрирование данных секторов экономики затруднительно. Что касается предприятий, то, стремясь максимизировать прибыль, они в большинстве

случаев занижают налогооблагаемую базу посредством выписывания нулевых счет-фактур, предоставления дополнительной финансовой отчетности, вывода капитала через иностранные фирмы и т.д. [5]

Говоря об ущербе доходной части бюджета от теневой экономической деятельности, автор анализирует структуру доходов и налоговых поступлений в частности, для понимания удельного веса отдельных видов налогов в общей сумме налоговых поступлений. Установлено что 2/3 доходов государственного бюджета Казахстана представлены налоговыми поступлениями. Большая часть средств налогоплательщиков поступает от КПП, ИПН и НДС. Величина ущерба от уклонения от уплаты НДС за рассматриваемый период превышает 50%. Основные причины неполной уплаты налогов связаны с несовершенством налогового законодательства и недостатками администрирования крупных и средних налогоплательщиков. Также установлено, что проведение проверок не увязано со значимостью поступлений в бюджет в зависимости от типа налогоплательщика. Анализ собираемости налогов показал, что наиболее эффективными являются проверки крупных и средних налогоплательщиков. Максимальное количество налоговых проверок приходится на индивидуальный подоходный налог, хотя его доначисление в бюджет незначительно. Больше всего доначислений поступает от корпоративного подоходного налога, но его проверок проводится меньше, чем по индивидуальному подоходному налогу.

Развитие теневой экономики приводит к появлению большого количества криминальных структур и сращивания их с легальной экономикой. Особые масштабы принимает фиктивная деятельность, так как объемы обналичивания денежных средств, связанные с заключением фиктивных договоров на оказание услуг, получили широкое распространение. Теневая деятельность и коррупция в стране взаимосвязаны, поэтому высокий уровень коррупции в Казахстане свидетельствует об аналогичных проблемах в теневой экономике.

Проведенная комплексная оценка эффективности применяемых в Казахстане методов используемых для оценки объемов теневой экономики Казахстана, (до 2013 года и после) показал, что они не отражают реальный уровень теневой экономики.

Для совершенствования текущих расчетов автором предложен ряд мероприятия, таких как нормативное закрепление единообразно понимаемого и применяемого определения теневой экономики и градации ее сфер; интеграция данных органов статистики со сведениями отраслевых министерств и ведомств; совершенствование системы сбора данных.

Предложенная в работе методика оценки ущерба, наносимого доходной части государственного бюджета, показала, что такой ущерб за анализируемый период возрос с 23 до 45 %. При этом Казахстан постоянно решает проблему дефицита бюджета, прибегая к средствам Национального Фонда. Весь рассматриваемый период дефицит бюджета находится в критическом диапазоне – 3-4% лишь в 2016 году он принимает нормальное значение - 1,6%. Доходы государственного бюджета растут, но незначительными темпами. При этом стоит отметить, что рост теневой деятельности сопоставим с ростом доходной части консолидированного бюджета, это означает, что теневая

экономика уже давно перешагнула безопасный рубеж, который в развитых странах не превышает 8%.

В третьей главе «Совершенствование экономических методов оценки негативного влияния теневой экономики на поступление доходов в бюджет» разработана авторская экономико-математическая модель идентификации теневой экономической деятельности, проведен анализ факторов и сценариев снижения бюджетного ущерба от теневой экономической деятельности, даны рекомендации по сокращению масштабов теневой экономики и ее последствий.

Идентификация скрытой экономической деятельности на уровне предприятий позволит устранить главную причину возникновения теневого оборота — недостаточный контроль со стороны государства за исполнением налогового законодательства. Решение данной задачи существенно облегчит процесс построения комплексной программы по противодействию теневой экономике. Идентификация не должна быть случайной, построенной на основе метода проб и ошибок - необходима продуманная модель, алгоритмы в рамках которой возможно вывести деятельность контролирующих органов на новый уровень [6]. При создании модели автор разделяет риск от скрытой и фиктивной деятельности, так как параметры этих видов деятельности значительно разнятся. Предложенная в данной главе экономико-математическая модель построена на основе стратегии ведения хозяйственной деятельности в зависимости от: рентабельности при уклонении от налогообложения, величины риска наложения штрафных санкций, размера затрат на оплату потенциальных налогов.

Для реализации модели идентификации теневой экономической деятельности необходима оценка законопослушности налогоплательщика. В рамках работы предложен: экономико-математический инструментарий для проведения такой оценки на основе 7 групп показателей; а так же методика оценки на основе усредненных нормативных значений по аналогичным деятельностим добросовестных субъектов хозяйствования с выявлением диспропорций входящих и исходящих потоков между контрагентами бизнес-среды и учетом структуры расходов [6].

По мнению автора эффективным противодействием теневому сектору станет определение баланса между экономическими и административными мерами. На основе метода группового учета аргументов установлены основные факторы, под влиянием которых предприятия переводят ресурсы в теневой сектор:

- повышение налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты;
- сокращение доли налоговых поступлений, которую государство направляет на общественные нужды;
- уменьшение прибыли, остающейся в распоряжении предприятия;
- нестабильность отечественного законодательства, регулирующего хозяйственную деятельность предприятий.

Таким образом, ставка налога не является единственным фактором для перевода предприятием своей деятельности в теневой сектор. Это необходимо

учитывать при выработке мероприятий по противодействию данному негативному явлению.

Выявленные факторы теневой экономической деятельности легли в основу факторного сценария сокращения бюджетного ущерба от нее. Авторский сценарий предполагает формирование «антифакторных» условий для хозяйствующих субъектов, при которых им экономически нецелесообразно переводить ресурсы в теневой сектор. Для его реализации необходимо создание стимулов к добросовестной конкуренции, обеспечение реальной защиты законной собственности и создание привилегий предприятиям с высокой бюджетной эффективностью. Сравнительный анализ с административным и либеральным сценарием показал, что факторный сценарий является самым оптимальным балансом и для хозяйствующих субъектов и для государственного бюджета. При этом меры административного сценария применимы к злостным неплательщикам, а создание прозрачного налогового законодательства из числа мер либерального сценария необходимо реализовать уже сегодня.

На государственном уровне необходимо комплексное факторное влияние на теневые экономические процессы с целью сокращения их масштабов в виде системы, рассчитанной на долгосрочное действие. Система должна быть построена основе принципа разделения всех хозяйствующих субъектов на 3 группы: законопослушные (I), условно законопослушные (II) и незаконопослушные (III), а так же справедливости, предсказуемости, прозрачности, адресности и эффективности налогового администрирования.

Основными целями программных мероприятий на среднесрочный период (10 лет) в рамках системы факторного влияния на теневые экономические процессы автор определяет:

- для I группы: создание экономических и социальных преимуществ при осуществлении предпринимательской деятельности;
- для II группы: создание условий для добросовестной конкуренции и механизма экономической заинтересованности в соблюдении норм законодательства;
- для III группы: создание высоких рисков раскрытия правонарушений и ужесточения мер ответственности.

По данным целям в работе предложены конкретные меры.

В рамках комплексного факторного влияния на теневые экономические процессы предложены:

- система мониторинга влияния теневой экономической деятельности на хозяйствующий комплекс региона, которая включает информационный, аналитический и организационный уровень;
- алгоритм разработки плана выездных налоговых проверок на основе зарубежного опыта;
- схема выявления фирм-однодневок и противодействие уклонению от уплаты налогов через взаимодействие с Национальным Банком РК.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате проведенного исследования, в целях совершенствования борьбы с теневой экономической деятельностью направленных на минимизацию ущерба от нее государственному бюджету Республики Казахстан, предлагается внедрение следующих рекомендаций:

В сфере законодательства:

- концептуальное и законодательное закрепление определения теневой экономики. Теневая экономика представляет собой такой сектор экономической деятельности, процессы и результаты которой умышленно искажаются (в том числе скрываются) для цели получения сверхприбыли;
- исключение домашней (неформальной) экономики из теневой экономической деятельности;
- повышение прозрачности процедуры выдачи разрешений на экспорт нефти и драгоценных металлов;
- законодательное включение Комитета государственных доходов РК в субъекты обеспечения банковской тайны с целью организации его сотрудничества с банками второго уровня по получению финансовой информации;
- разработка концепции формирования антикоррупционных установок в поведении на долгосрочный период для населения (включая все образовательные учреждения, в том числе школы) и предпринимателей.

В сфере методологии оценки теневых процессов в экономике:

- установление принципиальности партисипативно-экспертного характера методов оценки размеров теневой экономики;
- усовершенствование учетно-статистического подхода к выявлению теневых процессов в экономике за счет подходов, отражающих их перераспределительную суть;
- интеграция данных органов статистики со сведениями отраслевых министерств и ведомств с приведением их к единому стандарту;
- создание автоматизированных информационно-поисковых систем для решения задач выявления и квалификации хищения нефти из нефтяных хранилищ, скважин и нефтепроводов.

В сфере экономического поведения:

- введение критерия «добросовестности» для материальных и нематериальных мер стимулирования антикоррупционного поведения государственных служащих;
- вытеснение теневого сектора из экономики посредством создания высокоэффективного института защиты зарегистрированного предпринимательства на уровне государства;
- усовершенствование НК РК в части снижения издержек на ведение налогового учета;
- организация сотрудничества Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции и СМИ по делам о

привлечении к ответственности государственных служащих, поддерживающих теневых хозяйствующих субъектов;

- разделение на скрытую и фиктивную деятельность при оценке величины риска предприятия от ведения теневой экономической деятельности;

- создание рейтинга законопослушных налогоплательщиков для повышения доступности для них инвестиционных ресурсов, предоставление первоочередного права участия в государственных тендерах компаниям группы законопослушных налогоплательщиков и снижение административного давления на них;

- установление законодательного ограничения на количество дополнительной отчетности для предотвращения фиктивных сделок, занижающих налогооблагаемую базу по НДС;

- снижение налоговых ставок в соответствии с моделью Лаффера с целью повышения доли выручки, которая останется у предприятий после уплаты налогов.

В сфере торговли:

- повышение доли современных форматов розничной торговли для достижения эффективного администрирования со стороны налоговых органов, введение экономических преференций при строительстве и налоговых льгот для собственников организованных рынков современного формата;

- расширение государственных преференций и льготных кредитов для хозяйствующих субъектов, занятых в сфере торговли, с целью повышения конкуренции;

- организация оперативной передачи документов таможенного контроля в Комитет государственных доходов, особенно по экспорту нефти.

В банковской сфере:

- сокращение сроков об уведомлении Национального Банка Казахстана о проведении сомнительных операций и операций, по которым зафиксировано превышение пороговых значений снятия наличности;

- расширение надзора над банками, осуществляющими расчеты по внешнеэкономическим операциям, для предотвращения незаконного вывоза капитала из страны.

В сфере налогового администрирования:

- введение шкалы обратно пропорциональной зависимости размера налогов (всех видов) и оборота по безналичному расчету хозяйствующего субъекта;

- введение диагностического обзора на этапе выбора кандидатов для проведения налоговых проверок с целью повышения их адресности;

- проведение контролирующими органами анализа усредненных значений по деятельности добросовестных субъектов хозяйствования для получения шаблона с целью анализа отклонений в финансовой деятельности других налогоплательщиков;

- введение дифференцированной ответственности в зависимости от способа уклонения от налогообложения с целью повышения сознательности налогоплательщиков;

- предоставление налоговым органам права отслеживать прирост имущества и уровень потребления граждан по аналогии с опытом зарубежных стран;

- введение механизма учета доходов и расходов малого бизнеса, находящегося на специальном налоговом режиме, для предотвращения «серых» схем оплаты труда;

- внедрение постоянного механизма налоговой амнистии для субъектов хозяйствования, решивших выйти из «тени» в сочетании с высоким финансовым риском для субъектов теневой деятельности, обнаруженных при проверке.

В информационной сфере:

- создание бесплатного интернет-ресурса с персонифицированными онлайн-консультантами по налоговым вопросам для повышения прозрачности налогового законодательства;

- обеспечение налогового контроля эффективными информационными продуктами в области мониторинга финансовой деятельности хозяйствующих субъектов по аналогии программного обеспечения Barclays Bank (Великобритания);

- повышение эффективности деятельности контролирующих органов за счет привлечения лиц, обладающих практическими знаниями по переводу ресурсов в теневой оборот (сотрудничество с субъектами теневой деятельности, проведенными по налоговой амнистии, а так же сделки по минимизации ответственности с субъектами, обнаруженными при проверках).

Основные положения диссертационного исследования отражены в следующих публикациях:

I. В научных изданиях, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан:

1. Воздействие теневой экономики на государственный бюджет и связанные с ним процессы в экономике// Экономика: стратегия и практика. – Алматы, 2015. – № 4 (36). – С. 112-121.

2. Анализ факторов и сценариев снижения ущерба от теневой экономической деятельности.// Экономика: стратегия и практика. – Алматы, 2017. – № 1 (41). – С. 109-117.

3. Методология выявления и оценки размеров теневой экономики: зарубежные и отечественные подходы.// Экономика и статистика. – Астана, 2017. – № 2. – С. 52-62.

II. В международных научных изданиях, имеющих по данным информационной базы компании Томсон Рейтер (ISI Web of Knowledge, Thomson Reuters) ненулевой импакт-фактор или входящем в базу данных компании Scopus:

1. Shadow economic activities: assessment and minimization problems (Теневая экономическая деятельность: проблемы оценки и минимизации)// International

Journal of Economics and Financial Issues (IJEFI) is the international academic journal, Turkey journal, 2016. – № 6 (4). – С. 1515-1524.

2. The Subsequent Quality Assessment of Audit of States' Financial Resources: Methodological Issues of Algorithm Elaboration (Последующая оценка качества аудита финансовых ресурсов государства: методологические вопросы построения алгоритма)// IJER-SP - International Journal of Economic Research (ISSN09729380-India-Scopus), 2016. – № 13 (9). – С. 3973-3989.

III. В материалах международных конференций, в том числе 3 (три) в материалах зарубежных конференций:

1. Scientific approaches analysis to determine the shadow economy's nature (Анализ научных подходов определения сущности теневой экономики)// Международная научно-практическая конференция «Proceedings of the 17-th International Scientific Conference Finance and Risk 2015». – Братислава, 2015. – том 1 – С. 19-31.

2. Теневая экономика и коррупция – существующая взаимосвязь// X Международная научная конференция «Эффективные исследования современности». – Москва, 2015. – С. 95-99.

3. Экономика-математическая модель идентификации теневой экономической деятельности// XXXIII Международная научно-практическая конференция «Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития». – Новосибирск, 2017. – С. 16-23.

4. Методы оценки ненаблюдаемой экономики в Республике Казахстан// XXXIII Международной научно-практической конференции «Рынок и эффективность производства-14». – Кокшетау, 2017. – С. 57-62.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции // Казахстанская правда. – 2018. – 11 января. – С. 2-3

2. Shadow Sovereign Ratings For Unrated Developing Countries. World Bank. Washington: Development Prospects Group, 2017. - 51 p.

3. Emerging from the shadows The shadow economy to 2025 // Think Ahead АССА. – 2017. – Р. 2 - 26.

4. Зейнельгабдин А.Б., Абил Е.К., Кари А.М., Байзаков Д.Б. Scientific approaches analysis to determine the shadow economy's nature (Анализ научных подходов определения сущности теневой экономики)// материалы Международной научно-практической конференции «Proceedings of the 17-th International Scientific Conference Finance and Risk 2015». – Братислава, 2015. – том 1 – С. 19-31.

5. Байзаков Д.Б., Кари А.М. Shadow economic activities: assessment and minimization problems (Теневая экономическая деятельность: проблемы оценки и минимизации)// International Journal of Economics and Financial Issues (IJEFI) is the international academic journal, Turkey journal, 2016. – № 6 (4). – С. 1515-1524.

6. Байзаков Д.Б. Экономика-математическая модель идентификации теневой экономической деятельности// XXXIII Международная научно-практическая конференция «Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития». – Новосибирск, 2017. – С. 16-23.

**Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік
басқару академиясының 6D050600 «Экономика» мамандығы бойынша
докторанты Байзақов Данияр Бөгенбайұлының
«Көлеңкелі экономика және оның мемлекеттік бюджетке түсетін
кірістерге әсері» атты тақырыптағы диссертациялық жұмысына
андатпа**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Экономикадағы көлеңкелі немесе беймәлім үдерістердің мемлекеттік бюджеттің кірісіне тигізетін әсері тіптен экономикалық қауіп төндіруде.

Қазіргі уақытта көлеңкелі экономиканың мемлекеттік кірістерге тигізетін зиянын бағалау проблемасы күрделі мәселеге айналды, бұл, өз кезегінде объективті және субъективті факторлардың жиынтығымен анықталады. Біріншіден, көлеңкелі үдерістер өндірістің және ресурстарды қайта бөлудің барлық кезеңдерін қозғайды, бұл ел шаруашылығының тұтастығын бұзып, республикалық және жергілікті бюджеттердегі салық түсімдерінің жетіспеушілігіне алып келеді. Екіншіден, экономиканың көлеңкелі секторындағы қызмет кірістерді ішінара немесе толық жасыру деп сипатталады, бұл есеп берудің салықтық, қаржылық, статистикалық және басқа да түрлерін бұрмалауға алып келеді. Нәтижесінде, жеке кәсіпорынның немесе кәсіпорындар тобының жиынтық қорытындылары дәйексіз болып қалады. Үшіншіден, экономиканың көлеңкелі секторында экономикалық өсімнің факторы бола алатын үлкен ресурстар шоғырланған.

ҚР Президентінің Қазақстан халқына арналған 2018 жылғы Жолдауында Н.Назарбаев көлеңкелі экономикаға қатысты көзқарасын өзгертіп, оны жоюды немесе жазалауды талап ететін сала емес, ел экономикасының әлеуетті көзі ретінде ұсынады: «Бизнес-климатты жақсарту үшін батыл іс-қимыл талап етіледі, әсіресе өңірлік деңгейде. Үкімет бизнесті көлеңкеден шығарып, оны қолдауға бағытталған жүйелі шаралардың жаңа пакетін дайындауға тиіс» [1].

Салықтар мемлекеттік кірістердің негізгі көзі болып табылады. Олардың есебінен қоғамның негізгі қажеттіліктеріне қаржы бөлінеді, олар: халықты әлеуметтік кепілдіктермен қамтамасыз ету, экономиканы дамыту, абаттандыру, қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету және т.б., яғни салық қоғамның тіршілік әрекетін және халықтың тұтастай мемлекеттіліктің аясындағы өмірін қамтамасыз етеді. Көлеңкелі экономиканың бюджеттік-салықтық жүйеге келтіретін зияны мемлекеттің орнықты дамуына және өмірлік іс-әрекетіне елеулі қауіп-қатер төндіреді.

Салық базасын төмендету мөлшерін анықтау, түсімдерді жасыру, бюджеттен алынған салықты заңсыз қайтару үкімет, құқық қорғау және бақылау органдарының қызығушылығын тудыратыны сөзсіз. Бағалаудың күрделілігі көлеңкелі қызметтің серпініне ықпал ететін негізгі көрсеткіштерді зерделеу негізінде тұжырымдамалық жиынтықты жүйелеу және келтірген зиянды бағалау әдістерін әзірлеу қажеттілігіне байланысты.

Көлеңкелі экономика мемлекеттік есеп алу мен бақылаудан бөлек дамиды, сондықтан ол бюджеттердің барлық деңгейлердегі салық төлемдерінің берешектеріне әкеледі. Бұл феномен әрбір экономикалық жүйеге тән. Дегенмен, егер дамыған елдерде оның үлесіне ЖІӨ-нің 7-8% -ы келсе, Дүниежүзілік Банктің деректеріне сәйкес Қазақстанда бұл көрсеткіш ЖІӨ-нің 20,5 % құрайды [2]. Өзге деректер бойынша бұл көрсеткіш іс жүзінде 2,5 есе көп (АССА) [3]. Бағалау нәтижелерінің айырмашылықтары халықаралық деңгейде болсын, ел ішіндегі сарапшылардың деңгейінде болсын жетерлік. Көрсеткіштердегі үлкен айырмашылық экономистердің көлеңкелі экономика деңгейін бағалау үшін бірыңғай көзқарас таппағанын көрсетеді.

Қате есептеулер макроэкономикалық көрсеткіштердің жүйесін құруға мүмкіндік бермейді, бұл, өзкезегінде макроэкономикалық саясатты жүргізу үшін дұрыс стратегияны таңдауға кедергі туғызады. Экономикадағы көлеңкелі үдерістерді болдырмаудың бірыңғай кешенді тәсілі осы уақытқа дейін табылған жоқ. Оларды анықтауға бағытталған барлық іс-шаралар ескі әдістерге негізделген. Көлеңкелі айналымның көлемін азайту - бюджетке салық жинауды арттырудың басты міндеті, бірақ оған кез келген тәсілмен қол жеткізуге болмайды. Шаруашылық субъектілердің қызметін басқаруды күшейту, салық органдарының өкілеттіктерін кеңейту экономикалық өсімнің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Көлеңкелі үдерістерді анықтау құралдарын тиімді енгізу және заңға бағынатын салық төлеушілердің мүдделерін бұзбау үшін оларды мұқият таңдау қажет [4].

Проблеманың зерттелу жағдайы. Көлеңкелі экономиканы анықтау және алдын-алу мәселелері А. Clay, К. Hart, Н. DeSoto, S. Richardson, В. Baumohl, N. Raford, М. Pisani, Р. Utting, F. Schneider, R. Cooter, D. Dallago және т.б сияқты шетел ғалымдарының іргелі еңбектерінде қарастырылады. Осы мәселе бойынша материалдар мен жарияланымдарды зерттеу жұмысының нәтижесінде барлық теориялар көлеңкелі экономиканың феноменін анықтауға және сипаттауға бағытталған деп айтуға болады.

Экономиканың көлеңкелі секторын бағалаудың әдістемелік аппаратын құру туралы мәселелер J.Black және F.Schneider еңбектерінде толық сипатталған.

Отандық ғылым субъективті және объективті себептерге байланысты шетелдік теорияларға негізделеді. Оған қарамастан, көлеңкелі экономиканы анықтау және алдын-алу туралы жарияланымдар мен мақалалар аз емес. Л.Лаумулиннің, Р. Б. Ғабдуллиннің, А. А. Нұрымовтың, Б.Т.Аймурзиннің және т.б еңбектері бар.

Қазақстанда көлеңкелі экономиканың Қазақстан Республикасы бюджетінің кірісіне әсер ету мәселесі зерттелмеген. Біраз жұмыстар көлеңкелі экономиканың жалпы түсінігіне және оның теріс әсерлері туралы айтады. Осы бағыт бойынша С. И. Богачев, З. П. Загоскина, Н. А. Байжанов, М. К. Әбдіразақова және т.б зерттеу жұмыстарын жүргізген. С.И.Богачев экономикалық қылмыстар мен экономиканың бақыланбайтын секторы арасындағы байланысты талдап, көлеңкелі айналымға ресурстарды аударудың себептерін анықтады және оны алдын-алу үшін жалпы ұсынымдар берді.

З.П.Загоскина көлеңкелі экономиканың құбылысына анықтама беріп, көлеңкелі үдерістердің ұлттық шаруашылықтың барлық салаларындағы әсерін талдады. Н.А.Байжанов көлеңкелі экономиканы алдын алу үшін жүргізілетін іс-шаралардың тиімділігіне баға беріп, аймақтық және елдік деңгейде көлеңкелі үдерістерге қарсы тұру үшін жалпы ұсыныстар жасады. М.К.Әбдіразақова көлеңкелі сектордың еңбек нарығына әсерін және экономиканың көлеңкелі секторында қызмет атқаратын жұмыскерлердің әл-ауқаты деңгейін талдады.

Алайда, зерттеу жұмыстарының қорытындылары көлеңкелі экономиканың бюджетке әсер ету тақырыбын нақты экономикалық және математикалық аппаратын пайдалану тұрғысынан толық ашпайды.

Теориялық және әдіснамалық тұрғыда Е.С.Бирюкованың, А.П.Кириенконың, М.А.Федорованың, Ю.Г.Копылованың, Е.А.Кондратьеваның және т.б ресейлік экономистердің экономикадағы көлеңкелі үрдістерді анықтау және алдын алу саласындағы еңбектері маңызды болып табылады.

Э.ғ.к П. П.Журилоның еңбегі зерттеу тақырыбына мейлінше жақын. Автор көлеңкелі экономиканың проблемасын экономикалық қауіпсіздікке төнген қауіп-қатер ретінде қарастырады. Қоғамдағы көлеңкелі үдерістерді бақылау тетігін құру барысында автор көлеңкелі үдерістердің нақты салықтар бойынша келтіретін зиянын ескермейді, алайда олар зерттеу нәтижелерінің нақтылығы мен шынайылығын қамтамасыз етеді. Осы жұмыста тек бейресми қызметті бақылау ұсынымдары беріледі. Автор көлеңкелі сектордың ауқымын бағалау үшін матодологиялық аппаратты әзірлеуді ұсынбайды, бұл, өз кезегінде бюджеттің кірістеріне келтірген зиян туралы шынайы деректер алуға мүмкіндік бермейді.

Осылайша көлеңкелі үдерістерді зерттеу туралы ғылыми еңбектердің болғанына қарамастан, экономикалық ғылымда осы зерттеу объектісінің ел бюджетінің кірісіне әсерін бағалау мәселелерінде кемшіліктер бар. Бұл көлеңкелі үдерістердің мемлекеттік бюджетке келтіретін зиянын бағалауға мүмкіндік беретін кешенді аппаратты әзірлеудің өзекті қажеттілігіне қайшы келеді. Оның Қазақстандағы өзектілігі бюджеттік саладағы реформалармен негізделеді (Мемлекеттік кірістер комитетінің құрылуы, Қазақстан Республикасының мемлекеттік кірістер туралы кодексін әзірлеу және т.б.). Отандық зерттеулер реформаларды өткізгеннен кейінгі қазіргі жағдайды ескермейді, сондықтан олардың нәтижелерін іс-жүзінде қолдану мүмкіндіктері шектеулі. Осы зерттеу жұмысы бар кемшіліктерді жоюға бағытталады.

Осы диссертациялық жұмыстың мақсаты көлеңкелі экономика феноменін кешенді зерттеуге және оны анықтауға, ел бюджетіне келтіретін зиянын бағалауға және ықпал ету факторларымен ауқымын азайту методологиясын әзірлеуге негізделген.

Берілген мақсатты іске асыру келесі **міндеттердің** шешілуін қарастырады:

1. Көлеңкелі экономиканы зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін анықтау;
2. Көлеңкелі экономиканың мемлекеттік бюджетке ықпал ету тетігін және онымен байланысты ел экономикасындағы үдерістерді анықтау;

3. Қазақстандағы экономиканың көлеңкелі секторымен байланысты қазіргі проблемаларын анықтау;

4. Көлеңкелі экономиканың Қазақстан Республикасы мемлекеттік бюджетіне келтіретін зиянын талдау;

5. Көлеңкелі экономикалық қызметті анықтау үшін экономикалық-математикалық модельді ұсыну;

6. Көлеңкелі экономикалық қызметтен бюджетке тиетін зиянды азайтудың факторлары мен сценарийлерін әзірлей отырып, талдау;

Зерттеу нысаны ретінде көлеңкелі экономика және мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігі таңдалды.

Зерттеу пәні ретінде көлеңкелі экономиканың Қазақстан Республикасы мемлекеттік бюджетіне әсері және онымен байланысты экономикадағы үдерістер алынды.

Диссертациялық зерттеудің **теориялық және әдіснамалық негізі** неоклассикалық, институционалдық және неоинституционалдық теориялардың жалпы жетістіктеріне, сондай-ақ көлеңкелі экономика саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми жұмыстарына негізделген. Зерттеу жұмысында дерексіз-логикалық, аналитикалық, монографиялық, экономикалық-статистикалық, социологиялық, сарапшылық әдістері, сондай-ақ экономикалық және математикалық модельдеу әдісі пайдаланылды.

Сонымен қатар **ақпараттық база** ретінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік кіріс комитетінің, Қаржылық бақылау комитетінің, ҚР ҰЭМ СК-нің, Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігінің деректері, ҚР ІІМ-нің, шағын және орта бизнес өкілдерінен қойылған сұрақтардың жауаптары және т.б тартылды.

Салыстырмалы анализ үшін зерттеуде World Bank, World Drug Report, European Drug Report, Italian National Institute of Statistics, Transparency International, International Finance Corporation, United Nations Statistics Division деректері пайдаланылды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңашылдығы: көлеңкелі экономиканың мемлекеттік бюджеттің кірісіне келтірген нақты зияны алғаш рет жан-жақты зерттелді.

Бюджетке келтірілген зиянды кірістердің 90-нан аса пайызын құрайтын негізгі салықтар тобының келтірген зияны тұрғысынан жалпы бағалау ұсынылуда. Экономикадағы көлеңкелі үдерістерді бағалау проблемасының шешімі макроэкономикалық саясатты жүргізудің дұрыс стратегиясын таңдаумен байланысты.

Қазақстан экономикасының көлеңкелі экономикамен байланысты қазіргі проблемаларын талдай отырып, автор жасырын экономикалық үдерістерге қарсы тұру үшін Қазақстанда қолданылатын әдістердің тиімділігін бағалады.

Ғылыми жұмыста көлеңкелі экономиканы және бюджеттік салаға келтіретін зиянын анықтаудың жаңа экономикалық және математикалық моделі ұсынылады және ол әлемде теңдесі жоқ шетелдік тәжірибе элементтерін қамтиды. Бұл модель экономикада көлеңкелі үдерістерді болдырмау және

бюджеттің кіріс бөлігін арттыру мүмкіндіктеріне жаңа ғылыми көзқарасты ашып көрсетеді.

Қорғауға шығарылатын диссертациялық жұмыстың негізгі қағидалары:

1. Көлеңкелі экономика дегеніміз – бұл қосымша кіріс алу мақсатында экономикалық қызметтің нәтижелері мен үрдістері әдейі бұрмаланатын секторы (соның ішінде жасырын). Статистикалық есеп, экономикалық талдау және мемлекеттік басқару үшін көлеңкелі экономика тұжырымдамасынан үй (бейресми) экономика түсінігін ажырату қажет.

2. Бюджетке түсетін кірістердің төмендеуі Экономиканы мемлекеттік реттеу институттарының жеткіліксіз қаржы бөлгенінің нәтижесі болып табылады және азаматтар әл-ауқатының деңгейін төмендетудің себебі болады, бұл өз кезегінде көлеңкелі экономиканың одан әрі өсуіне әкеледі. Бұл феноменді ұзақ уақыт елдің экономикасын күйрететін «көлеңкелі экономикалық спираль» ретінде анықтау керек.

3. Қазақстанда жасырын экономикалық үдерістердің ауқымын бағалау үшін қолданылатын әдістер көлеңкелі экономиканың нақты деңгейін көрсетпейді, тіптен бір-біріне қайшы келіп, бірлік пен жүйелік қағидаттарына жауап бермейді, нәтижесінде мемлекет бюджеттегі салықтық төлемдердің ағымдағы және болжанған жетіспеушіліктерін тексеруді қамтамасыз етпейді.

4. Аталған мәселелерді шешу үшін экономикалық, институционалдық және өңірлік факторларға негізделген, бюджеттік салаға әсер ететін көлеңкелі үдерістерді анықтауға бағытталған экономикалық-математикалық модельді қолдану қажет. Оның көмегімен экономиканың көлеңкелі секторының ауқымын және шаруашылық секторы ресурстарын көлеңкелі айналымға аудару әдістерін, жасырын және жалған қызметтің тәуекелдерін бөле отырып, бағалауға болады, себебі қызметтің осы түрлерінің параметрлерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар. Ғылыми жұмыста ұсынылған экономикалық-математикалық модель салық салудан жалтарудың тиімділігіне, айыппұл салу тәуекелдерінің ауқымына, әлеуетті салықтарды төлеу бойынша шығындардың мөлшеріне байланысты шаруашылық қызметті жүргізу стратегиясына негізделеді.

5. Дәлелдерді топтық есепке алу әдісіне сүйене отырып, негізгі факторлар айқындалды. Олардың әсерінен кәсіпорындар ресурстарды көлеңкелі секторға аударады. Бұл - шаруашылық субъектілеріне салық мөлшерінің артуы; мемлекеттің қоғамдық қажеттіліктерге жіберетін салық түсімдері үлесінің азаюы; кәсіпорынның иелігінде қалатын пайданың қысқаруы; кәсіпорындардың шаруашылық қызметін реттейтін ішкі заңнаманың тұрақсыздығы. Бюджеттік зиянды қысқартудың авторлық сценарийі шаруашылық субъектілер үшін «антифакторлық» жағдайларды қалыптастыруды болжайды, онда ресурстарды көлеңкелі секторға аудару экономикалық тұрғыдан орынсыз болады.

Осы зерттеу қорытындыларының **шынайылығы мен негізділігі** көлеңкелі экономика феноменін, көлеңкелі сектордың Қазақстан бюджетіне келтірген зиянды бағалауға арналған әдіснамалық аппараттың әзірлемесін кешенді

талдауға, диссертацияның нысанына, пәніне, мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін қазіргі заманғы теориялық әдістердің жиынтығын пайдалануға, зерттеу көзінің көрнекілігіне, қорытындыларды жария етуге негізделеді.

Зерттеу жұмысы барысында алынған қорытындылардың **практикалық маңызы** оларды мемлекеттік деңгейде көлеңкелі экономикаға қарсы тұру тұжырымдамасын әзірлеуде, Қазақстан Республикасының мемлекеттік кірістер туралы кодекс нормаларын әзірлеуде, ішкі салық заңнамасының нормаларын жетілдіруде қолдануға мүмкіндік береді.

Көлеңкелі экономиканың бюджетке келтірген зиянын бағалау мақсатында әзірленген экономикалық-математикалық модельді елдің нақты экономикалық дамуының ағымдағы және болжамды күйін анықтау үшін, сондай-ақ оны экономиканың көлеңкелі секторын болдырмау шараларының тиімділігін бағалау үшін пайдалануға болады.

Көлеңкелі үрдістерді анықтау әдісін мемлекеттік органдар шаруашылық субъектілерінің ресурстарын көлеңкелі айналымға аударуға жол бермеу және, тиісінше, салық берешегін жою үшін пайдалана алады.

Көлеңкелі айналымға қаржы ағындарын аударудың анықталған әдістері Қазақстан аумағында көлеңкелі қызметке қарсы әрекет ететін мемлекеттік органдарға (ҚР ПМ, Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі, Қазақстан Республикасы Қаржы бақылауы комитеті және т.б.) бақылау жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында қолдануға мүмкіндік береді.

Көлеңкелі экономиканың бюджеттің кіріс бөлігіне теріс әсерін төмендетудің негізгі қағидаттарын бақылаушы органдар кәсіпорынның кірістерінің бір бөлігін жасырып қалуды, көлеңкелі секторға қаражат аударуды немесе салық төлеушілердің салықтық жеңілдіктерді заңсыз пайдалануын алдын алу шараларын негіздеу және енгізу үшін пайдалана алады.

Апробация және нәтижелерді ұсыну. Диссертацияның қорытындылары келесі халықаралық ғылыми-шаралар барысындағы баяндамаларда көрініс тапты:

- «Proceedings of the 17-th International Scientific Conference Finance and Risk 2015» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы, Братислава қаласы;

- «Қазіргі заманның тиімді зерттеулері» атты X халықаралық ғылыми конференциясы, Мәскеу қаласы;

- «Экономика және басқару: дамудың үдірістері мен әдлеуетін талдау» XXXIII халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы, Новосибирск қаласы;

- «Нарық және өндіріс тиімділігі-14» XXXIII халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы, Көкшетау қаласы;

Жарияланымдар. Диссертациялық зерттеудің негізгі қорытындылары төмендегі басылымдарда жарияланды:

- Scopus компаниясының деректер базасына кіретін нөлдік емес импакт-факторлы ғылыми журналда 3 мақала;

- ҚР БҒМ БҒБЖК ұсынатын ғылыми басылымдарда 3 мақала;

- жоғарыда аталып өткен халықаралық конференциялардың жинақтарында

4 мақала.

Диссертацияның құрылымы: диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиет көздерінің тізімінен және төрт қосымшадан тұрады. Негізгі мәтін 176 бетті, 9 кестені және 51 суретті қамтиды. Библиографиялық тізім 246 дереккөзден тұрады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Көлеңкелі экономиканы зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері» деп аталатын бірінші тарау аясында көлеңкелі экономиканың экономикалық мазмұнын анықтаудағы әртүрлі тәсілдер, көлеңкелі экономиканың мемлекеттік бюджетке әсерін анықтаудағы ғылыми тәсілдер және онымен байланысты экономикадағы үдерістер зерттелді.

Зерттеу жұмысының осы бөлімінде «көлеңкелі экономика» түсінігін айқындауға бағытталған негізгі тәсілдерге басты назар аударылады.

Көлеңкелі экономиканың 120 анықтамасы ғылыми білімнің шолу-монографиялық, тарихи, логикалық, аналитикалық, салыстырмалы әдістеріне негізделген.

Шын мәнінде, әдіснамалық қарама-қайшылық түсінікті анықтау кезіндегі терминологиялық айырмашылықтардан, көлеңкелі экономикаға жатқызуға тиіс іс-әрекеттерді таңдаудан туындайды.

Экономикалық теория әлі күнге дейін көлеңкелі экономиканың әмбебап анықтамасын әзірлемеген, оның себебі авторлардың тұжырымдамалық келіспеушілігіне және әртүрлі елдерде оған ерекше көзқарастардың болуына байланысты. Бұл факт маңызды теориялық және әдіснамалық проблеманы көрсетеді, себебі қазіргі уақытта «көлеңкелі экономика» термині кең таралған және мемлекеттік басқарудың нысаны болып табылады.

Осы бөлімде жүргізілген теориялық және әдіснамалық талдаулардың қорытындылары бойынша статистикалық есепке алу, экономикалық талдау және мемлекеттік басқару үшін көлеңкелі экономика тұжырымдамасынан үй (бейресми) экономикасын алып тастау ұсынылады. Бұл оның қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық үдерістерін тұрақтандырушы сипатымен, қазақстандық қоғамның маңызды бөлігінің дәстүрлі сипатын сақтаумен, сондай-ақ оны нысандандыру мен бақылау күрделілігімен негізделеді.

Көлеңкелі экономикалық қызметті зерттеу барысында оның мәнін түсіну үшін оның құрылымын және паттерндерін, яғни жүйелі түрде қайталанатын, белгілі бір мазмұнға инвариантты және мұндай қызметтің макроөндеуін дәл көрсететін экономикалық қылықтың үлгілерін анықтауға басты назар аударылады. Бұл құрылымды анықтау көлеңкелі экономикалық белсенділіктің үлгілерін түрлеріне қарай бөліп жасауға, өзгертіп және маңызды элементтерді егжей-тегжейлі көрсетуге мүмкіндік береді, бұл кез келген деңгейдегі жүйелердің экономикалық қауіпсіздігін арттыруға пайдалы.

Жалпы көлеңкелі экономиканың тұрақсыздандырушы функциясы туралы айтсақ, зерттеудің осы бөлімінде оның бюджет кірістеріне келтіретін тікелей және жанама әсері көрсетіледі. Мемлекеттік бюджет кірістерінің

жетіспеушілігінен басқа көлеңкелі экономикалық қызмет заңды сектордағы өндірістік үдерісті ұйымдастыруға деструктивті әсер етеді. Егер қоғамда бейресми жұмысқа тұру ауытқу ретінде қарастырылмаса, онда көлеңкелі сектор заңды еңбек нарығының мемлекеттік бюджетті қаржыландыру әлеуетін едәуір азайтып, жұмыс орындарымен қамтамасыз ететін ресми еңбек нарығымен ашық түрде бәсекелеседі. Көлеңкелі экономика бәсекелестік режиміне, өндірістің сапасына, еңбек бөлінісіне, еңбек өнімділігінің қазіргі жағдайына, тұтынудың жалпы құрылымына, өндірісіне қауіпті әсер ететіндігі анықталды. Салықтық қатынастар саласындағы деформация салық ауыртпалығын бөлуге әсер етеді, соның салдарынан бюджеттің шығыстары азайып, бүкіл салық саласының құрылымы деформацияланады.

Бірінші бөлімде көптеген әдістер зерттелді, ал олардың айырмашылығы мейлінше шынайы және объективті әдістер туралы мәселеге бірыңғай көзқарастың жоқтығын растайды. Сонымен қатар, әртүрлі елдердің ерекшеліктеріне, аймақтардың, салалардың, кәсіпорындардың және т.б. ішкі ерекшеліктеріне, статистикалық деректердің жетіспеушілігіне байланысты әр жағдайда тиісті әдісті таңдау, қолданыстағы әдісті түрлендіру немесе бірнеше әдістерді біріктіру қажеттілігі туындайды.

«Көлеңкелі экономика және оның Қазақстандағы қазіргі салдары» жеп аталатын екінші тарауда автор Қазақстанның экономикасының көлеңкелі секторымен байланысты қазіргі заманғы проблемаларын, сондай-ақ көлеңкелі экономикалық қызметтің бюджет кірістеріне келтіретін зиянын талдады. Жасырын экономикалық үдерістерге қарсы тұру үшін Қазақстанда қолданылатын әдістердің тиімділігіне кешенді бағалау жүргізілді.

Көлеңкелі сектормен байланысты мәселелерді нақты түсіну үшін автор соңғы жылдардағы оның динамикасына талдау жасады. «Көлеңкелі бизнес» үшін ең тартымды секторларды көрсететін салалық бөлшектеу көлеңкелі экономикалық қызметтің айқын көрінісін береді. Қазақстан экономикасының секторларындағы көлеңкелі белсенділік біркелкі еместігі анықталды. Экономиканың «көлеңкелі» салаларының көшбасшылары: ауыл шаруашылығы, сауда, құрылыс және көлік. Көлеңкелі қызметтің минималды түрде пайдалы қазбаларды өндіруге (7%), мұнай, газ және су өндіруге және таратуға (21% -ға дейін) келеді, себебі бұл салалар мемлекеттің толық бақылауында.

Халық табыстары деңгейінің төмендеуі және оларды саралау халық арасындағы көлеңкелі қызметтің артуына алып келді. Бұл, әсіресе, ауыл шаруашылығында және көлік саласында байқалады, өйткені бұл салалардың салықтық әкімшілігі қиындау. Кәсіпорындарға келетін болсақ, кірісті барынша арттыру үшін, олар көбінесе нөлдік шот-фактураларды беру, қосымша қаржылық есеп беру, шетелдік фирмалар арқылы капиталды шығару және т.б. арқылы салық салу базасын кемітуде. [5]

Көлеңкелі экономикалық қызметтің бюджетке келтіретін зиянын айтатын болсақ, автор салық түсімдерінің жалпы көлеміндегі салықтың жекелеген түрлерінің нақты салмағын түсіну үшін кірістер құрылымын және салық түсімдерін талдайды. Қазақстанның мемлекеттік бюджеті кірістерінің 2/3-і салықтық түсімдермен тұратыны анықталды. Салық төлеушілер қаражатының

басым бөлігі КТС, ЖКС және ҚҚС-дан келеді. Қаралып отырған кезеңдегі ҚҚС төлеуден жалтарудың мөлшері 50% -дан асады. Салықтарды толық төлемеудің негізгі себептері салық заңнамасының жетілмегендігімен, ірі және орта салық төлеушілерді басқарудағы кемшіліктермен байланысты. Сондай-ақ, тексеріс бюджет кірістерінің маңыздылығымен емес, салық төлеушінің түріне байланысты жүргізілетіні анықталды. Салықтың жиналуын талдау қорытындысы бойынша ірі және орта салық төлеушілерді тексеру ең тиімді екені айқындалды. Салықтық тексерулердің ең көп саны жеке табыс салығына келеді, бірақ оның бюджетке қосымша төлемі шамалы. Көптеген қосымша төлемдер корпоративтік табыс салығынан түседі, бірақ ол жеке табыс салығына қарағанда аз тексеріледі.

Көлеңкелі экономиканың дамуы көптеген қылмыстық құрылымдардың пайда болуына және олардың құқықтық экономикамен бірігуіне әкеледі. Жалған әрекет ерекше ауқымды алуда, өйткені қызметтерді көрсету туралы жалған шарттарды жасасуға байланысты ақшалай қаржыны қолма-қол ақшаға айырбастау көлемі кеңінен таралған. Елдегі көлеңкелі қызмет пен жемқорлық өзара бір-бірімен байланысты, сондықтан Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі көлеңкелі экономикадағы ұқсас проблемаларды көрсетеді.

Қазақстанда көлеңкелі экономиканың көлемін (2013 жылға дейін және одан кейінгі) бағалау үшін қолданылатын әдістердің тиімділігін жан-жақты бағалау көлеңкелі экономиканың нақты деңгейін көрсетпейтіндігін дәлелдеді.

Ағымдағы есептеулерді жетілдіру үшін автор көлеңкелі экономиканың қолданыстағы жалғыз анықтамасын нормативтік бекіту және оның салаларын саралау; осы статистика органдарының деректерін салалық министрліктер мен ведомстволардың ақпаратымен біріктіру; деректерді жинау жүйесін жетілдіру сияқты бірқатар шаралар ұсынылады.

Мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігіне келтірілген зиянды бағалау үшін ұсынылған әдісіне сүйенсек, осындай зиян қаралып отырған кезең ішінде 23-дан 45% -ға дейін артқаны анықталды. Алайда, Қазақстан Ұлттық қордың қаражатына жүгініп, бюджет тапшылығы мәселесін тұрақты түрде шешіп отырады. Бюджет тапшылығы қаралып отырған барлық кезең өте сыни диапазонда орналасқан - 3-4%, тек 2016 жылы ол жөнге келді -1,6%. Мемлекеттік бюджеттің кірісі өсуде, бірақ оның мөлшері шамалы. Сонымен бірге көлеңкелі қызметтің өсуі шоғырландырылған бюджеттің кіріс бөлігінің өсуімен салыстыруға болады, бұл, көлеңкелі экономика ұзақ дамып келе жатқан елдерде 8% -дан аспайтын қауіпсіз жолды асып өткенін көрсетеді.

«Көлеңкелі экономиканың бюджетке түсетін кірістерге тигізетін теріс әсерін бағалаудағы экономикалық әдістерді жетілдіру» деп аталатын үшінші тарауда көлеңкелі экономикалық қызметті анықтайтын автордың экономикалық және математикалық моделі әзірленеді, көлеңкелі экономикалық қызметтің келтіретін бюджеттік залалдарды төмендету үшін факторлары мен сценарийлері талданады, көлеңкелі экономиканың көлемін азайту жөніндегі ұсынымдар беріледі, оның салдары туралы айтылады.

Кәсіпорын деңгейіндегі жасырын экономикалық қызметті анықтау көлеңкелі айналымның пайда болуының негізгі себебін, яғни салық заңнамасын

жүзеге асыруда мемлекет тарапынан бақылаудың жеткіліксіздігін жоюға мүмкіндік береді. Бұл мәселені шешу көлеңкелі экономикаға қарсы тұрудың кешенді бағдарламасын құру үдерісін айтарлықтай жеңілдетеді.

Сәйкестендіру сынақ және қателік әдісі негізінде кездейсоқ жасалмауы керек - бақылаушы органдардың қызметін жаңа деңгейге шығаруға болатын алгоритмдер, ойластырылған модель қажет [6]. Модель жасау барысында автор сын-қатерді жасырын және жалған әрекеттерден ажыратады, өйткені қызметтің осы түрлерінің параметрлерінде айтарлықтай айырмашылығы бар. Осы бөлімде ұсынылған экономикалық және математикалық модель салық салудан жалтарудағы кірістілігіне, айыппұл салу тәуекелінің көлеміне, әлеуетті салықтарды төлеуге жұмсалатын шығындардың мөлшеріне байланысты экономикалық қызмет стратегиясына негізделеді.

Көлеңкелі экономикалық қызметті сәйкестендіру моделін іске асыру үшін салық төлеушінің заңға бағынушылығын бағалау қажет. Жұмыстың шеңберінде 7 топтың көрсеткіштеріне негізделген осындай бағалауды жүргізу үшін экономикалық және математикалық құралдары, сондай-ақ іскерлік орталардың контрагенттері арасындағы кіріс және шығыс ағындарының теңгерімсіздігін анықтайтын және шығындар құрылымын есепке ала отырып, адал шаруашылық субъектілерінің ұқсас қызметі бойынша орташаланған нормативтік негізде бағалау әдісі ұсынылады [6].

Автордың пікірінше, көлеңкелі секторға қарсы тұрудың тиімді құралы экономикалық және әкімшілік шаралар арасындағы тепе-теңдікті анықтау болып табылады. Дәлелдерді топтық есепке алу әдісімен талдай отырып, негізгі факторлар айқындалады, олардың әсерінен кәсіпорындар жасырын секторға ресурстарды аударады. Олар:

- шаруашылық субъектілеріне салық мөлшерінің артуы;
- мемлекеттің қоғамдық қажеттіліктерге жіберетін салық түсімдерінің үлесінің азаюы;
- кәсіпорынның иелігінде қалатын пайданың қысқаруы;
- кәсіпорындардың шаруашылық қызметін реттейтін ішкі заңнаманың тұрақсыздығы.

Осылайша, салық ставкасы кәсіпорынның өз қызметін жасырын секторға аударудың жалғыз факторы емес. Оны теріс құбылысқа қарсы әрекет ету шараларын әзірлеу кезінде ескеру қажет.

Көлеңкелі экономикалық қызметтің анықталған факторлары бюджеттік зиянды азайту сценарийінің негізін құрады. Бюджеттік зиянды қысқартудың авторлық сценарийі шаруашылық субъектілер үшін «антифакторлық» жағдайларды қалыптастыруды болжайды, онда ресурстарды бейресми секторға аудару экономикалық тұрғыдан орынсыз болады. Оны жүзеге асыру үшін әділ бәсекелестікті ынталандыру, заңды мүліктің нақты қорғалуын қамтамасыз ету және бюджеттің жоғары тиімділігі бар кәсіпорындар үшін артықшылықтар жасау қажет. Анықталған факторлар әкімшілік және либералды сценарийдің салыстырмалы талдау негізін құрады, бұл факторлық сценарийі шаруашылық субъектілері үшін де, мемлекеттік бюджет үшін де оңтайлы теңгерім болып табылады. Бұл жағдайда әкімшілік сценарийдің шаралары салық

төлемеушілерге қолданылады, ал либералды сценарийдің шараларынан ашық салық заңнамасын жасау керек.

Мемлекеттік деңгейде ұзақ мерзім жұмыс істейтін, жүйе түріндегі ауқымын азайтуға бағытталған, көлеңкелі экономикалық үдерістерге кешенді факторлық ықпал қажет. Жүйе барлық шаруашылық субъектілерін 3 топқа бөлу қағидатына негізделуі қажет: заңға бағынатын (I), шартты түрде заңға бағынатын (II) және заңға бағынбайтын (III), сондай-ақ әділдік, болжамдылық, ашықтық, салықтық әкімшілендірудің адрестілігі және тиімділігі.

Автор көлеңкелі экономикалық үдерістерге факторлық әсер ету жүйесі шеңберіндегі орта мерзімді кезеңге арналған (10 жыл) бағдарламалық іс-шараларының негізгі мақсаттары ретінде келесіні анықтайды:

- I топ үшін: кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде экономикалық және әлеуметтік артықшылықтар жасау;

- II топ үшін: әділ бәсекелестік үшін жағдайлар жасау және заңнамаға сәйкес экономикалық мүдде тетігін құру;

- III топ үшін: құқық бұзушылықты анықтай және жауапкершілік шараларын күшейте отырып, жоғары тәуекелдерді жасау.

Осы мақсаттар бойынша нақты шаралар ұсынылады:

Көлеңкелі экономиканың үдерістеріне кешенді факторлық әсер ету аясында:

- ақпараттық, талдамалық, ұйымдастырушылық деңгейін қамтитын өңірдің шаруашылық кешеніне көлеңкелі экономикалық қызметтің әсерін қадағалау жүйесі;

- шетелдің тәжірибе негізінде көшпелі салық тексерістерінің жоспарын әзірлеу алгоритмі;

- бір күндік фирмаларды анықтау схемасы және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкімен өзара іс-қимылдың көмегімен салықтан жалтаруға қарсы әрекет ету ұсынылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде, Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетіне келтірген зиянды барынша азайтуға бағытталған көлеңкелі экономикалық қызметке қарсы күресті жетілдіру мақсатында келесі ұсынымдар жасалды:

Заңнама саласында:

- көлеңкелі экономиканың анықтамасын тұжырымдамалық және заңнамалық тұрғыда бекіту. Көлеңкелі экономика – бұл қосымша пайда алу мақсатында үрдістер мен олардың нәтижелері әдейі бұрмаланған экономикалық қызметтің секторы (соның ішінде жасырылған);

- үй (бейресми) экономикасын көлеңкелі экономикалық қызметтен ажырату;

- мұнай мен қымбат металдарды экспорттауға рұқсат беру рәсімінің ашықтығын арттыру;

- қаржылық ақпарат алудағы екінші деңгейдегі банктермен өзара іс-қимылын ұйымдастыру мақсатында Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кірістер комитетін банктік құпияны қамтамасыз ету субъектілеріне заңға сәйкес ендіру.

- халық (барлық оқу орындары, мектептерді қоса алғанда) және кәсіпкерлердің мінез-құлығында ұзақ мерзімді жемқорлыққа қарсы көзқарасты қалыптастыру тұжырымдамасын әзірлеу.

Экономикадағы көлеңкелі үдерістерді бағалау әдістемесі саласында:

- көлеңкелі экономиканың көлемін бағалау әдістерінің қатысушы-сараптамалық сипатының қағидатын құру;

- экономиканың көлеңкелі үдерістерін анықтаудың арналған есепке алу және статистикалық тәсілдерін қайта бөлу мәнін көрсету әдістері есебінен жетілдіру;

- статистикалық органдардың деректерін министрліктер мен ведомстволардың ақпаратымен біріктіру, оларды бірыңғай стандарттарға келтіру;

- мұнайды сақтау жерінен, ұңғымалар мен мұнай құбырларынан мұнай ұрлауды анықтау және саралау міндеттерін шешу үшін автоматтандырылған ақпараттық-ізвестіру жүйесін құру.

Экономикалық қылық саласында:

- мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқын ынталандырудың материалдық және материалдық емес шаралары үшін «адал» өлшемді енгізу;

- тіркелген кәсіпкершілікті мемлекет деңгейінде қорғау үшін тиімділігі жоғары институтты құру арқылы экономикадағы көлеңкелі секторды жою;

- ҚР СК салық есебін енгізу үшін шығындарды азайту бөлігін жетілдіру;

- көлеңкелі шаруашылық субъектілерін қолдайтын мемлекеттік қызметшілерді жауапкершілікке тарту мақсатында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігімен және бұқаралық ақпарат құралдарымен ынтымақтастықтасу;

- көлеңкелі экономикалық қызметті жүзеге асырудан туындайтын кәсіпорынның тәуекелін бағалауда жасырын және жалған әрекеттерді ажырату;

- заңға бағынатын салық төлеушілердің инвестициялық ресурстарға қолжетімділігін арттыру, заңдылықты сақтайтын салық төлеушілер тобы компанияларына мемлекеттік тендерлерге қатысуға негізгі құқықтарды беру және оларға әкімшілік қысым көрсетуді азайту үшін рейтинг жасау;

- ҚҚС бойынша салық салынатын базаны кемітетін жалған мәмілелерді болдырмау үшін қосымша есептердің санына заңды түрде шектеу қою;

- Кәсіпорындарда салық төлеуден кейін қалатын табыстың үлесін ұлғайту үшін Лаффер моделіне сәйкес салық ставкаларын төмендету.

Сауда саласында:

- салық органдары тарапынан тиімді басқаруға қол жеткізу үшін жекеленген сауданың қазіргі заманғы нысандарының үлесін ұлғайту, құрылыста экономикалық преференцияларды және қазіргі заман нысандағы ұйымдасқан нарықтардың иелері үшін салық жеңілдіктерін енгізу;

- бәсекелестікті арттыру мақсатында саудамен айналысатын шаруашылық субъектілері үшін артықшылықтар мен жеңілдіктері бар мемлекеттік несиелерді кеңейту;

- кедендік бақылау құжаттарын, әсіресе мұнай экспортына қатысты құжаттарды Мемлекеттік кіріс комитетіне жедел жолдауды ұйымдастыру.

Банк саласында:

- Қазақстан Ұлттық Банкінің күмәнді операциялар мен қолма-қол ақшаны алуға шектеу қойылған операциялар жүргізу туралы хабардар ету мерзімін қысқарту;

- елден капиталдың заңсыз шығарылуын болдырмау мақсатында сыртқы экономикалық операциялар бойынша төлемдерді жүзеге асыратын банктерді қадағалауды кеңейту.

Салықтық басқару саласында:

- шаруашылық жүргізуші субъектінің қолма-қол ақшасыз есеп айырысу бойынша салықтың (барлық түрлердің) сомасына және айналымына кері пропорционалды тәуелділіктің өлшемін енгізу;

- олардың адресілігін көтеру мақсатында салықтық тексерулерге кандидаттарды іріктеу кезінде диагностикалық шолу жасауды енгізу;

- басқа салық төлеушілердің қаржылық қызметіндегі ауытқуларды талдау үлгісін алу мақсатында бақылаушы органдар адал шаруашылық субъектілерінің қызметін мұқият талдауы тиіс;

- салық төлеушілердің саналылығын арттыру мақсатында салық төлеуден жалтару тәсіліне қарай сараланған міндеттемелерді енгізу;

- шет елдердің тәжірибесіне ұқсас салық органдарына жылжымайтын мүліктің өсуін және азаматтардың тұтыну деңгейін бақылау құқығын беру;

- еңбекақы берудің «сұр» схемаларын болдырмау үшін арнаулы салық режимінде тұрған шағын бизнестің кірістері мен шығыстарын есепке алу тетігін енгізу;

- тексеру барысында анықталған көлеңкелі қызмет субъектілері үшін, жоғары қаржылық тәуекелмен бірге «көлеңкеден» шығуға шешім қабылдаған шаруашылық субъектілері үшін салық амнистиясының тұрақты тетігін енгізу.

Ақпараттық салада:

- салық заңнамасының ашықтығын арттыру үшін дербес онлайн салық кеңесшілерінің тегін интернет-ресурсын құру;

- Barclays Bank бағдарламалық жасақтамасына (Ұлыбритания) ұқсас шаруашылық субъектілерінің қаржылық қызметін бақылау саласындағы тиімді ақпараттық өнімдермен салықтық бақылауды қамтамасыз ету;

- көлеңкелі айналымға ресурстарды аударудың іс-жүзіндегі тәжірибесі бар тұлғаларды тарту арқылы қадағалау органдары қызметінің тиімділігін арттыру (салықтық амнистия бойынша өткізілетін көлеңкелі қызметтің субъектілерімен ынтымақтастық, сондай-ақ тексерістер барысында анықталған субъектілердің жауапкершілігін барынша азайту туралы мәмілелер жасасу).

Диссертациялық зерттеудің негізгі қорытындылары келесі жарияланымдарда көрсетілген:

I. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитеті ұсынатын ғылыми басылымдарда:

1. Көлеңкелі экономиканың мемлекеттік бюджетке әсері және онымен байланысты экономикадағы үдерістер. //Экономика: стратегия және практика. – Алматы, 2015. – № 4 (36). – 112-121 б.

2. Көлеңкелі экономиканың зиянына зайтатын факторлар мен сценарийлерді талдау // Экономика: стратегия және практика. – Алматы, 2017. – № 1(41). – 109-117 б.

3. Көлеңкелі экономиканың көлемін анықтау және бағалау әдістемесі: шетелдік және отандық тәсілдер. // Экономика және статистика. – Астана, 2017. – № 2. – 52-62 б.

II. Томсон Рейтер (ISI Web of Knowledge, Thomson Reuters) компаниясының ақпараттық базасының деректеріне сәйкес нөлдік импакт-факторы бар немесе Scopus компаниясының деректер базасына кіретін халықаралық ғылыми басылымда:

1. Shadow economic activities: assessment and minimization problems (Көлеңкелі экономикалық қызмет: бағалау проблемасы және оны қысқарту тәсілдері) // International Journal of Economics and Financial Issues (IJEFI) is the international academic journal, Turkey journal, 2016. – № 6 (4). – 1515-1524 б.

2. The Subsequent Quality Assessment of Audit of States' Financial Resources: Methodological Issues of Algorithm Elaboration (Мемлекеттің қаржылық ресурстарын тексеру сапасын бағалау: алгоритм құрастырудағы әдіснамалық мәселелер) // IJER-SP - International Journal of Economic Research (ISSN 09729380-India-Scopus), 2016. – № 13 (9). – 3973-3989 б.

III. Халықаралық конференциялардың материалдарында, соның ішінде 3 (үш) шетелдік конференцияның материалдарында:

1. Scientific approaches to determine the shadow economy's nature (Көлеңкелі экономиканың мәнін анықтаудағы ғылыми тәсілдерді талдау) // «Proceedings of the 17-th International Scientific Conference Finance and Risk 2015». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция – Братислава, 2015. – 1-том – 19-31 б.

2. Көлеңкелі экономика және сыбайлас жемқорлық – бір-бірімен өзара байланысы // «Қазіргі заманның тиімді зерттеулері» X халықаралық ғылыми конференциясы. – Мәскеу, 2015. – 95-99 б.

3. Көлеңкелі экономикалық қызметті анықтаудың экономикалық-математикалық моделі // «Экономика және басқару: дамудың үдірістері мен әдлеуетін талдау» XXXIII халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Новосибирск, 2017. – 16-23 б.

4. Қазақстан Республикасында бақыланбайтын экономиканы бағалау әдістері // «Нарық және өндіріс тиімділігі-14» XXXIII халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы, Көкшетау, 2017. – 57-62 б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы// Егемен Қазақстан – 2018. – 11 қаңтар. –2-3б
2. Shadow Sovereign Ratings For Unrated Developing Countries. World Bank. Washington: Development Prospects Group, 2017. - 51 p.
3. Emerging from the shadows The shadow economy to 2025 // Think Ahead АССА. – 2017. – P. 2 - 26.
4. Зейнельгабдин А.Б., Әбіл Е.К., Қари А.М., Байзақов Д.Б. Scientific approaches analysis to determine the shadow economy's nature (Көлеңкелі экономиканың мәнін анықтаудағы ғылыми тәсілдерді талдау)// «Proceedings of the 17-th International Scientific Conference Finance and Risk 2015». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция – Братислава, 2015. –1-том –19-31 б.
5. Байзақов Д.Б., Қари А.М. Shadow economic activities: assessment and minimization problems (Көлеңкелі экономикалық қызмет: бағалау проблемасы және оны азайту тәсілдері)// International Journal of Economics and Financial Issues (IJEFI) is the international academic journal, Turkey journal, 2016. – № 6 (4). –1515-1524 б.
6. Байзақов Д.Б.Көлеңкелі экономикалық қызметті анықтаудың экономикалық-математикалық моделі // Экономика және басқару: дамудың үдірістері мен әлеуетін талдау» XXXIII халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Новосибирск, 2017. – 16-23 б.

Abstract

for the thesis of PhD candidate of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan Daniyar Bogenbayevich Bayzakov in Specialty 6D050600 “Economics” on the topic: “Shadow economy and its influence on the collection of state budget revenue”

Relevance of the research. The influence of latent shadow processes of the economy on the state budget revenue is so great that it poses an economic threat to the country.

The problem of assessing the damage caused by shadow economic activities to state revenues is particularly severe now; it is determined by a combination of objective and subjective factors. First, the shadow processes affect all stages of production and resources redistribution, while violating the integrity of the economy of the country and leading to a shortage of tax revenues in the republican and local budgets. Secondly, the activity in the shadow economy is characterized by partial or complete concealment of income, which leads to falsification of tax, financial, statistical and other types of reporting. As a result, the summarized results for a certain entity or group are unreliable. Thirdly, the shadow economy focuses on large-scale resources, which can be a factor for economic growth.

In the State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan of 2018, N. Nazarbayev changes the trajectory of the attitude to the shadow economy by representing it not as a sphere that requires liquidation and punishment, but as a potential resource of the country's economy: “We need strong actions aimed at improving the business climate, especially at the regional level. The government should prepare a new set of systemic measures to support business, to bring out of the shadows”. [1]

Taxes are the main source of state revenue. They finance the basic needs of the society: maintaining social guarantees for the population, development of the economy, improvement, ensuring defense capacity, etc., that is taxes ensure life activity of society and existence of the people within the framework of statehood as a whole. The damage to the budget-tax system caused by the shadow economy creates a serious threat to the sustainable development and livelihood of the state.

Determining the size of understatement of the tax base, concealment of proceeds, illegal refund of taxes from the budget, is undoubtedly of interest to the government, law enforcement and regulatory agencies. The complexity of the assessment is determined by the need to systematize the conceptual framework and to develop methods for assessing the damage based on the study of the main indicators that affect the dynamics of shadow activity.

The shadow economy develops outside the state accounting and control; therefore it leads to tax arrears in budgets of all levels. This phenomenon is typical for absolutely every economic system. However, while in developed countries it accounts for 7-8% of national GDP, in Kazakhstan it is 20,5 % of GDP according to the World Bank [2]. According to other estimates, these figures, in fact, are 2.5 times higher (ACCA) [3]. There are a lot of such “multi-outcome” assessments, both on international and expert levels, within the country. Significant difference in the

figures indicates that economists have not yet developed a unified approach to assessing the extent of the shadow economy. Incorrect accounting makes it impossible to build a system of macroeconomic indicators, which leads to mistakes in choosing a strategy for conducting macroeconomic policies.

There is still no single integrated approach to prevent the shadow processes in the economy. All measures for their identification are conducted by irrelevant methods. Reducing the volume of shadow turnover is a priority task for increasing the collection of taxes to the budget, but it cannot be achieved in any way and by any means. Strengthening the administration of economic entities' activity and expanding the powers of tax authorities can lead to a reduction in economic growth. The means of identifying the shadow processes should be approached selectively, so that the effect of their implementation is effective and does not violate the interests of law-abiding taxpayers [4].

State of knowledge of the problem. The issues related to identification and prevention of shadow economy were considered in major works of such foreign scholars as A. Clay, K. Hart, H. De Soto, S. Richardson, B. Baumohl, N. Raford, M. Pisani, P. Utting, F. Schneider, R. Cooter, D. Dallago and others. The study of materials and publications on this issue makes it possible to conclude that the available theories are aimed at identifying and describing the phenomenon of the shadow economy.

The issues of creating a methodological framework for assessing the shadow economy are described in detail by J. Black and F. Schneider.

National science, due to subjective and objective reasons, is based on foreign theories. There is a small base of publications and articles on the identification and prevention of the shadow economy. They are the works by L. Laumulin, R.B. Gabdullin, A.A. Nurumov, B.T. Aimurzina and others.

In the Kazakh science, there is no research on the problem of the shadow economy in the view of influence on the profitable part of the budget of the Republic of Kazakhstan. A small number of dissertations are devoted to the general concept of the shadow economy and its negative consequences. S.I. Bogachyov, Z.P. Zagoskina, N.A. Baizhanov, M.K. Abdrazakova and others worked in this direction. S.I. Bogachyov analyzed the relationship between economic crimes and the non-observed sector of the economy, identified the reasons for the transfer of resources to the shadow turnover and gave general recommendations for its prevention. Z.P. Zagoskina defined the phenomenon of the shadow economy and analyzed the influence of shadow processes on all spheres of the national economy. N.A. Baizhanov assessed the effectiveness of existing measures to prevent the shadow economy and offered generalized recommendations on combating shadow processes at the level of the region and the country as a whole. M.K. Abdrazakova analyzed the impact of the shadow sector on the labor market and the level of welfare of workers employed in the informal sector of the economy.

Meanwhile, the research data do not disclose the theme of the shadow economy through its impact on the budget with a specific economic and mathematical framework.

The works by Russian economists in the sphere of identifying and preventing shadow processes in the economy such as Ye.S. Biryukova, A.P. Kirienko, M.A. Fyodorov, Yu.G. Kopylov, Ye.A. Kondratieva and others are valuable in theoretical and methodological terms.

The work most related to the theme of the research is the work by Candidate of Economic Science P.P. Zhurilo. The author considers the problems of the shadow economy through the prism of a threat to economic security. When creating a mechanism for monitoring shadow processes in society, the author ignores the damage from shadow processes for specific taxes, although she provides accurate and reliable research results. In this paper, recommendations are given only for monitoring informal activities. The author does not make attempt to develop a methodological framework for assessing the scales of the shadow sector, which does not make it possible to get reliable data on the damage to the budget revenue.

Accordingly, despite the research works on the study of shadow processes, there has been a gap in economic science on the evaluation of the impact of this subject of research on the fiscal revenue of the country. It creates a contradiction with the relevant need to develop a comprehensive framework that allows assessing damage from shadow processes to the state budget. In the case of Kazakhstan, this relevancy is also due to ongoing reforms in the budgetary sphere (the formation of the State Revenue Committee, the development of the Code of State Revenues of the Republic of Kazakhstan, etc.). National research does not take into account the current situation over the prescription period; therefore the possibility of applying their results in practice is limited. This research will fill in the gaps.

Purpose of the research is a comprehensive study of the phenomenon of the underground economy to develop its methodology for identifying, assessing the impact of the budget revenue of the country and reduce the scale taking into account the impact factors.

To achieve this goal, the following research **objectives** have been defined as follows:

1. Develop theoretical and methodological background to the study of shadow economy;
2. Determine the mechanism of influence of the shadow economy on the state budget and related processes in the national economy;
3. Identify the current problems of Kazakhstan related to the shadow economy;
4. Analyze the damage to the state budget of the Republic of Kazakhstan caused by shadow economic activities;
5. Propose an economic and mathematical model for identification of shadow economic activity; and
6. Analyze factors and scenarios for reducing budgetary losses from shadow economic activities with the development of recommendations.

Object of the research are the shadow economy and the state budget revenue.

Subject of the research is the influence of the shadow economy on the state budget of the Republic of Kazakhstan and related processes in the economy.

Theoretical and methodological background of the research is based on the generalized achievements of the neoclassical, institutional and neoinstitutional

theory, as well as on the scientific works of domestic and foreign scientists in the field of the shadow economy. The research used abstract-logical, analytical, monographic, economic-statistical, sociological, and expert methods, as well as the method of economic and mathematical modeling.

Besides, the data of the State Revenue Committee of the Republic of Kazakhstan, the Committee on Financial Monitoring, the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan (the CS MNE of the RK), the Agency for Combating Economic and Corruption Crimes, the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, and questionnaires taken from representatives of small and medium businesses sites involved as the **information base**.

For comparative analysis, the research uses the data of the World Bank, World Drug Report, European Drug Report, Italian National Institute of Statistics, Transparency International, International Finance Corporation, and United Nations Statistics Division.

Scientific novelty of the research work is that for the first time the shadow economy has been comprehensively studied from the standpoint of inflicting specific damage on the revenues of the state budget.

The overall assessment of damage to the budget is presented in the context of damage from a group of major taxes that occupy more than 90% of the revenue structure. The solution of the problem on assessing the shadow processes in economics is linked with the choice of a proper strategy for conducting macroeconomic policy.

Together with the analysis of the current problems in the economics of Kazakhstan associated with shadow economic activities, the author gives an assessment of the effectiveness of methods used in Kazakhstan to counter hidden economic processes.

The work proposes a new economic and mathematical model for identifying shadow economic activities and assessing damage to the budget sphere, which includes elements of the foreign practices, but has no analogues in the world. This model reveals a new scientific view on the possibilities of preventing shadow processes in the economy and the growth of the budget revenue.

Basic provisions (findings) brought up for defense:

1. The shadow economy is a sector of economic activity, which processes and results are deliberately distorted (and concealed) for the purpose of obtaining excess profit. For statistical accounting, economic analysis and public administration, it is advisable to exclude the home (informal) economy from the concept of the shadow economy.

2. The reduction in budget revenues is the reason for underinvestment in state institutions of economic regulation, reduces the level of citizens' well-being, which in turn leads to a new growth of the shadow economy. This phenomenon should be defined as an "economic shadow spiral," which destroys the national economy in the long-term period.

3. The methods used in Kazakhstan to estimate the size of hidden economic processes do not reflect the real level of the shadow economy, in part contradict each other, do not meet the principles of unity and consistency and, as a result, do not

provide diagnostics of the current and forecasted states of insufficient receipt by the state budget of a part of tax payments.

4. To solve these problems, it is necessary to use the economic-mathematical model to identify shadow processes affecting the budgetary sphere, based on economic, institutional and regional factors. It can help to assess the scale of the shadow sector of the economy and ways of transferring resources by business entities to the shadow turnover, by dividing the risks from hidden and fictitious activities, since the parameters of such activities vary considerably. The proposed economic and mathematical model is based on the strategy of economic activity, depending on: profitability in tax evasion, the magnitude of the risk of imposition of penal sanctions, and the amount of costs to pay for potential taxes.

5. Based on the method of group accounting of the arguments, the main factors have been determined, under the influence of which enterprises transfer resources to the informal sector: increasing the tax burden on economic entities; reduction of the share of tax revenues that the state sends to public needs; the reduction of profit remaining at the disposal of the enterprise; and instability of the domestic legislation regulating economic activities of enterprises. The author's scenario of reducing budgetary damage assumes the formation of "antifactorial" conditions for business entities, under which it is economically impractical for them to transfer resources to the informal sector.

Authenticity and justification of the findings of this research are due to a comprehensive analysis of the phenomenon of the shadow economy, the development of a methodological framework for assessing the damage caused by the shadow sector to the budget of Kazakhstan, using a set of modern theoretical methods adequate to the target, subject, objectives and tasks of the thesis, the representativeness of the references base of research, and publication of conclusions.

Practical significance of the results obtained during the research is determined by the possibility of using them to develop the concept of counteracting the shadow economy at the state level, to design the norms of the Code on State Revenues of the Republic of Kazakhstan, and to improve the norms of local tax legislation.

The developed economic and mathematical model for estimating damage to the budget from shadow economic activity can be used to determine the identification of the current and forecasted state of the country's real economic development. It can also be used to assess the effectiveness of measures to prevent the informal sector of the economy.

The method of identification of shadow processes can be used by state bodies to prevent the transfer of funds of economic entities to the shadow turnover and, consequently, to eliminate tax arrears.

The revealed ways of transferring financial flows to the shadow turnover are of practical value for state bodies that oppose the shadow activity in the territory of Kazakhstan (the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, the Agency of the Republic of Kazakhstan for Combating Economic and Corruption Crimes, the Committee on Financial Monitoring of the Republic of Kazakhstan, etc.) to increase the effectiveness of the control work.

The basic principles of the system for reducing the negative impact of the shadow economy on the budget revenue can be used by the regulatory agencies to justify and implement measures to prevent the concealment of a part of the entities' incomes, the withdrawal of resources into the informal sector or the illegal use of tax benefits by taxpayers.

Approbation and presentation of the results. Certain provisions and findings of the thesis were reported and discussed at the following international scientific and practical conferences:

- International Scientific and Practical Conference “Proceedings of the 17th International Scientific Conference Finance and Risk 2015,” Bratislava;
- 10th International Scientific Conference “Effective Studies of Modernity,” Moscow;
- 33rd International Scientific and Practical Conference “Economics and Management: Analysis of Trends and Development Prospects,” Novosibirsk;
- 33rd International Scientific and Practical Conference “Market and Production Efficiency-14,” Kokshetau;

Publications. The main points of the thesis were published in the following papers:

- 3 articles in scientific journals with a non-zero impact factor listed in the Scopus database;
- 3 articles in scientific publications, recommended by Committee for Control in the Sphere of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan;
- 4 articles in the collections of the above-mentioned international conferences.

Structure of the thesis: the dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, references and four annexes. The main body contains 176 pages, 9 tables and 51 figures. The references include 246 sources.

MAIN PART

Within the framework of the first chapter titled “**Theoretical and methodological background of the shadow economy study**,” we study various approaches in determining the economic content of the shadow economy, scientific approaches to determining the impact of the shadow economy on the state budget and related processes in the economy, and methods for estimating the size of the shadow economy.

As part of this research, the chapter focuses on the key approaches to the definition of the concept of “shadow economy.”

The study of 120 definitions of the shadow economy had been carried out on the basis of brief monographic, historical, logical, analytical, and comparative methods of scientific knowledge.

In fact, methodological inconsistency originates from the terminological differences in the definition of the concept, in the choice of activities that should be included in the shadow economy.

Economic theory has not yet developed a universal definition of the shadow economy, and the reason lies precisely in the conceptual disagreement of the authors and a special approach to it in different countries. This fact reflects an important theoretical and methodological problem due to the fact that the term “shadow economy” is quite widespread in the modern period, and also is the subject of public administration.

Based on the results of the theoretical and methodological analysis in this chapter, we propose to exclude the home (informal) economy from the concept of the shadow economy for statistical accounting, economic analysis and public administration. This is due to its stabilizing influence on socio-economic processes in society, the preservation of the traditional character of a significant part of Kazakhstan’s society, as well as the complexity of formalization and control.

In the course of the study of shadow economic activity, paramount importance for understanding its essence has been assigned to the establishment of its structure and patterns, that is, those patterns of economic behavior that are systematically repeated, invariant to a certain content and accurately showing the macrostructure of such activity. The definition of this structure makes it possible to create models of shadow economic activity by types, changing and reflecting in more detail important elements, which is useful for improving the economic security of systems of any level.

Speaking about the destabilizing function of the shadow economy in general, this part of the research focuses attention on its impact on budget revenues, dividing them into direct and indirect ones. In addition to direct shortfall to the state budget revenue, shadow economic activity has a destructive effect on the organization of the production process in the legal sector. If in the society informal employment is not considered as “deviant behavior,” then the shadow sector directly competes with the official labor market to provide jobs, significantly reducing the potential of the legal labor market in financing the state budget. It has been established that the shadow economy turns out to be a dangerous influence on the competition, quality of production, division of labor, the existing conditions for the reproduction of labor, general structure of consumption and production. Deformation in the sphere of tax relations affects the distribution of the tax burden, as a result of which budget expenditures are reduced, and the structure of the entire tax sphere is deformed.

In the first chapter, many existing methods have been studied, which difference confirms, in turn, the lack of a unified approach on the issue of the most reliable and objective methods. Moreover, due to the specifics of different countries, the internal peculiarities of regions, industries, enterprises, etc., the lack of statistical data makes it necessary to choose in each case the appropriate method, modify the existing one, or combine several.

In the second chapter titled **“The shadow economy and its consequences in Kazakhstan at the contemporary stage,”** the author analyzes modern problems of the economy of Kazakhstan related to the shadow sector, as well as the damage to the budget revenues from shadow economic activity. We have made a comprehensive assessment of the effectiveness of methods used in Kazakhstan to counter hidden economic processes.

To better understand the problems associated with the shadow sector, the author has analyzed and made the dynamics of recent years. A clearer picture of shadow economic activity is presented in a sectoral cut which shows which sector of the economy is the most attractive for “shadow businesses.” It has been established that the shadow activity in the sectors of the Kazakh economy is uneven. Leaders among the “shadow” sectors of the economy are: agriculture, trade, construction and transport. Minimal values of shadow activities fall on the extraction of minerals (7%), production and distribution of oil, gas and water (up to 21%). This is due to the fact that these industries are fully controlled by the state.

The decrease in the level of incomes of the population and their sharp differentiation has brought to an increase in the shadow activity of the population. This is especially evident in agriculture and transport, as tax administration in these sectors is difficult. As for enterprises, in order to maximize profits, in most cases they underestimate the taxable base by issuing zero invoices, providing additional financial statements, withdrawing capital through foreign firms, etc. [5]

Speaking about the damage to the budget revenue caused by shadow economic activities, the author analyzes the structure of income and tax revenues in particular, to understand the specific gravity of certain types of taxes in the total amount of tax revenues. It has been established that 2/3 of the revenues of the state budget of Kazakhstan are represented by tax revenues. Most of the taxpayer funds come from the CIT, PIT and VAT. The amount of damage from VAT evasion for the period under review exceeds 50%. The main reasons for the incomplete payment of taxes are related to the imperfection of the tax legislation and the lack of administration of large and medium taxpayers. It has also been established that the conduct of inspections is not linked to the significance of budget revenues, depending on the type of taxpayer. The analysis of tax collection has showed that the most effective are inspections of large and medium taxpayers. The maximum number of tax inspections falls on the personal income tax, although its additional charge to the budget is insignificant. Most of all additional payments come from corporate income tax, but its inspections are less than for personal income tax.

The development of the shadow economy leads to the emergence of a large number of criminal structures and their merging with the legal economy. Fictitious activity takes on a special scale, since the amount of cash withdrawal associated with the conclusion of fictitious contracts for the provision of services has become widespread. Shadow activity and corruption in the country are interrelated, therefore, a high level of corruption in Kazakhstan indicates similar problems in the shadow economy.

Comprehensive assessment of the effectiveness of the methods used in Kazakhstan to estimate the volume of the shadow economy in Kazakhstan (before 2013 and after) has showed that they do not reflect the real level of the shadow economy.

To improve current calculations, the author proposes a number of measures, such as normative consolidation of the uniformly understood and applied definition of the shadow economy and the graduation of its spheres; integration of these

statistical bodies with information from sectoral ministries and departments; improvement of the data collection system.

The proposed method of assessing the damage to the revenue of the state budget shows that such damage for the period under review has increased from 23 to 45%. At the same time, Kazakhstan has been constantly solving the problem of budget deficit by resorting to the funds of the National Fund. During the entire period in question, the budget deficit is in the critical range - 3-4%, and only in 2016 it was normalized to 1.6%. The state budget revenues are growing, but at an insignificant rate. At the same time, it should be noted that the growth of shadow activity is comparable with the growth of the revenue of the consolidated budget, which means that the shadow economy has long crossed the safe line, which does not exceed 8% in developed countries.

In the third chapter, **“Improving economic methods for assessing the negative impact of the shadow economy on the budget revenue,”** the author develops an economic and mathematical model for identifying shadow economic activity, an analysis of factors and scenarios for reducing budgetary losses from shadow economic activity, recommendations for reducing the size of the shadow economy and its consequences.

Identification of hidden economic activity at the enterprise level will eliminate the main reason for the occurrence of shadow turnover – insufficient control by the state over the implementation of tax legislation. Solving this problem will greatly facilitate the process of building a comprehensive program to counteract the shadow economy. Identification should not be accidental, built on the basis of a trial and error method – we need a well-conceived model, algorithms within which it is possible to bring the activity of regulatory agencies to a new level [6]. When creating a model, the author shares the risk from hidden and fictitious activities, since the parameters of these activities vary considerably. The economic and mathematical model proposed in this chapter is built on the basis of the strategy of economic activity, depending on: profitability in tax evasion, the magnitude of the risk of imposing fines, and the amount of costs to pay for potential taxes.

To implement the model of shadow economic activity identification, it is necessary to assess the taxpayer’s law abidance. The research proposes economic and mathematical tools for such an assessment based on 7 groups of indicators; as well as the method of evaluation based on averaged regulatory values for similar activities of bona fide business entities, identifying imbalances of incoming and outgoing flows between counterparties of the business environment and taking into account the cost structure [6].

According to the author, an effective counteraction to the shadow sector will be to determine the balance between economic and administrative measures. Based on the method of group accounting of the arguments we have determined the main factors, under the influence of which enterprises transfer resources to the informal sector:

- Increase of tax burden on economic entities;
- Reduction of the share of tax revenues that the state sends to public needs;
- Reduction of profit remaining at the disposal of the enterprise;

- Instability of the domestic legislation regulating economic activity of the enterprises.

Thus, the tax rate is not the only factor for the enterprise to transfer its activities to the informal sector. This must be taken into account when working out measures to counteract this negative phenomenon.

The revealed factors of shadow economic activity formed the basis of the factor scenario of reducing the budgetary damage from it. The author's scenario assumes the formation of "antifactorial" conditions for business entities, in which it is economically inexpedient for them to transfer resources to the informal sector. To implement it, it is necessary to create incentives for fair competition, ensure real protection of legal property and create privileges for enterprises with high budget efficiency. Comparative analysis with the administrative and liberal scenario showed that the factor scenario is the most optimal balance for both economic entities and the state budget. In this case, the administrative scenario measures are applicable to malicious defaulters, and the creation of transparent tax legislation from the measures of the liberal scenario should be implemented today.

At the state level, a complex factor influence on shadow economic processes is needed to reduce their scale in the form of a system designed for long-term action. The system should be built on the principle of dividing all economic entities into 3 groups: law-abiding (I), conditionally law-abiding (II) and non-abiding (III), as well as fairness, predictability, transparency, targeting and efficiency of tax administration.

The author has determined the main objectives of the program activities for the medium-term period (10 years) in the framework of the system of factor influence on shadow economic processes:

- for Group I: creation of economic and social benefits in the implementation of entrepreneurial activities;
- for Group II: creation of conditions for fair competition and a mechanism of economic interest in compliance with the legislation;
- for Group III: creation of high risks of offense disclosure and toughening liability measures.

The research proposes specific measures for these objectives.

Within the framework of complex factorial influence on shadow economic processes, the following are suggested:

- System for monitoring the influence of shadow economic activity on the economic complex of the region, which includes information, analytical and organizational level;
- Algorithm for developing a plan for on-site tax audits based on foreign experience;
- A scheme for identifying fly-by-night companies and counteracting tax evasion through interaction with the National Bank of the Republic of Kazakhstan.

CONCLUSION

As a result of the research conducted, in order to improve the fight against shadow economic activities aimed at minimizing the damage to it from the state budget of the Republic of Kazakhstan, we recommend the following:

In the field of legislation:

- Conceptual and legislative consolidation of the definition of the shadow economy. The shadow economy is a sector of economic activity, which processes and results are deliberately distorted (and concealed) for the purpose of obtaining excess profit;

- Exclusion of the home (informal) economy from the shadow economic activity;

- Increasing the transparency of the procedure for issuing permits for the export of oil and precious metals;

- Legislative inclusion of the State Revenue Committee of the Republic of Kazakhstan in the entities securing bank secrecy with the aim of organizing its cooperation with second-tier banks in obtaining financial information;

- Development of a concept for the formation of anti-corruption institutions in long-term behavior for the population (including all educational institutions, including schools) and entrepreneurs.

In the field of methodology for assessing shadow processes in the economy:

- Establishment of the adherence to principles of participative expert methods for estimating the size of the shadow economy;

- Improvement of the accounting and statistical approach to identifying shadow processes in the economy through approaches that reflect their redistribution;

- Integration of these statistical bodies with information from sectoral ministries and agencies, bringing them to a unified standard;

- Creation of automated information retrieval systems for solving problems of identifying and qualifying oil theft from oil storage, wells and oil pipelines.

In the field of economic behavior:

- Introduction of the criterion of “good faith” for material and non-material measures to stimulate the anti-corruption behavior of civil servants;

- Shifting the shadow sector out of the economy by creating a highly effective institution for the protection of registered entrepreneurship at the state level;

- Improvement of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan in terms of reducing the costs of maintaining tax records;

- Organization of cooperation of the Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service and Anti-Corruption with media in issues of bringing civil servants supporting shadow economic entities to responsibility;

- Division into hidden and fictitious activities in assessing the magnitude of the risk of an entity from shadow economic activities;

- Creating a rating of law-abiding taxpayers to increase the availability of investment resources for them, granting the primary right to participate in state tenders to the companies of the group of law-abiding taxpayers and reducing the administrative pressure on them;

- Establishment of a legislative limit on the number of additional reports to prevent fictitious transactions that underestimate the taxable base for VAT;
- Lowering tax rates in accordance with the Laffer model in order to increase the share of revenue that will remain with entities after tax payment.

In the field of trade:

- Increase the share of modern retail formats to achieve effective administration by the tax authorities, the introduction of economic preferences in construction and tax incentives for owners of organized markets in a modern format;
- Expansion of state preferences and preferential loans for economic entities engaged in trade with the aim of increasing competition;
- Organization of the operational transfer of documents of customs control to the State Revenue Committee, especially for oil exports.

In the banking sector:

- Reduction of the time limits for notifying the National Bank of Kazakhstan of conducting doubtful transactions and the transactions with excess cash withdrawal thresholds;
- Extension of supervision over banks performing payments for foreign economic operations, to prevent illegal export of capital from the country.

In the field of tax administration:

- Introduction of a scale in inverse proportion to the dependence of the amount of taxes (of all types) and turnover on a non-cash settlement of an economic entity;
- Introduction of a diagnostic review at the stage of selecting candidates for tax audits to improve their targeting;
- Analysis of average values by controlling bodies for the activities of bona fide business entities to obtain a template for the purpose of analyzing deviations in the financial performance of other taxpayers;
- Introduction of differentiated responsibilities depending on the way of tax evasion with a view to raising the awareness of taxpayers;
- Granting to the tax authorities the right to monitor the growth of property and the level of consumption of citizens by analogy with the experience of foreign countries;
- Introduction of a mechanism for recording income and expenditures of small businesses located on a special tax regime to prevent “gray” pay schemes;
- Introduction of a permanent mechanism of tax amnesty for business entities that decided to step out of the “shadow” in combination with high financial risk for entities of shadow activity found during the audit.

In the information field:

- Creation of a free Internet resource with personalized online tax consultants to increase the transparency of tax legislation;
- Providing tax control with effective information products in the field of monitoring financial activities of economic entities by analogy with Barclays Bank software (UK);
- Increasing the effectiveness of the activities of the supervisory bodies by attracting individuals with practical knowledge of the transfer of resources to the

shadow turnover (cooperation with shadow entities conducted under the tax amnesty, as well as transactions to minimize liability with subjects found during inspections).

The main provisions of the research are reflected in the following publications:

I. In scientific publications recommended by the Committee for Control in the Sphere of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan:

1. The impact of the shadow economy on the state budget and related processes in the economy //Economics: strategy and practice. - Almaty, 2015. - No. 4 (36). - pp. 112-121.

2. Analysis of factors and scenarios for reducing damage from shadow economic activity// Economics: strategy and practice. - Almaty, 2017. - No. 1 (41). - pp. 109-117.

3. Methodology of revealing and estimating the size of the shadow economy: foreign and domestic approaches//Economics and statistics. - Astana, 2017. - № 2. - pp. 52-62.

II. In international scientific publications that have a non-zero impact factor according to the ISI Web of Knowledge, Thomson Reuters or are included in the Scopus database:

1. Shadow economic activities: assessment and minimization problems // International Journal of Economics and Financial Issues (IJEFI). – Turkey, 2016. - No. 6 (4). - pp. 1515-1524.

2. The Subsequent Quality Assessment of the Audit of the States // IJER-SP - International Journal of Economic Research (ISSN09729380-India-Scopus), 2016. - No. 13 (9). - pp. 3973-3989.

III. In the materials of international conferences, including three (3) in the materials of foreign conferences:

1. Scientific approaches to determining the shadow economy's nature//International scientific-practical conference “Proceedings of the 17th International Scientific Conference Finance and Risk 2015” - Bratislava, 2015. - Volume 1 - pp. 19-31.

2. The shadow economy and corruption - the existing relationship//10th International Scientific Conference “Effective Studies of Modernity.” - Moscow, 2015. - pp. 95-99.

3. Economical and mathematical model of shadow economic activity identification//33rd International Scientific and Practical Conference “Economics and Management: Analysis of Trends and Development Prospects.” - Novosibirsk, 2017. - pp. 16-23.

4. Methods for assessing the non-observed economy in the Republic of Kazakhstan//33rd International Scientific and Practical Conference “Market and Production Efficiency-14.” - Kokshetau, 2017. - pp. 57-62.

REFERENCES

1. State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. New Opportunities under the Fourth Industrial Revolution //Kazakhstanskaya Pravda. - 2018. - 11 January. - pp. 2-3
2. Shadow Sovereign Ratings For Unrated Developing Countries. World Bank. Washington: Development Prospects Group, 2017. - 51 p.
3. Emerging from the shadows. The shadow economy to 2025 // Think Ahead ACCA. – 2017. – P. 2 - 26.
4. Zeynelgabdin A.B., Abil Ye.K., Kari A.M., Baizakov D.B. Scientific approaches to determining the shadow economy's nature// Materials of the International Scientific and Practical Conference “Proceedings of the 17th International Scientific Conference Finance and Risk 2015.” - Bratislava, 2015. - Volume 1 - pp. 19-31.
5. Bayzakov D.B., Kari A.M. Shadow economic activities: assessment and minimization problems//International Journal of Economics and Financial Issues (IJEFI). – Turkey, 2016. - No. 6 (4). - pp. 1515-1524.
6. Bayzakov D.B. Economics-mathematical model of shadow economic activity identification//33rd International Scientific and Practical Conference “Economics and Management: Analysis of Trends and Development Prospects.” - Novosibirsk, 2017. - pp. 16-23.